

	Списание ЕПОХИ Издание на Историческия факултет на ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“ Journal EPOCHI [EPOCHS] Edition of the Department of History of “St. Cyril and St. Methodius” University of Veliko Tarnovo		Том / Volume XXXIV (2026). Книжка / Issue 1
---	---	--	--

DOI: 10.54664/XOFP2236

БУДИТЕЛСКИЯТ ДУХ В ДВИЖЕНИЕ – ОТ БЕСАРАБИЯ КЪМ ПРАРОДИНАТА И ОБРАТНО: ЗА НЯКОИ СЪВРЕМЕННИ БЕСАРАБСКИ БУДИТЕЛИ – ВЪЗПИТАНИЦИ НА БЪЛГАРСКИТЕ ДУХОВНИ УЧЕБНИ ЗАВЕДЕНИЯ¹

Владислава СПАСОВА ИЛИЕВА*

THE AWAKENING SPIRIT ON THE MOVE—FROM BESSARABIA TO THE HOMELAND AND BACK: ON SOME CONTEMPORARY BESSARABIAN AWAKENERS – GRADUATES OF BULGARIAN THEOLOGICAL EDUCATIONAL INSTITUTIONS

Vladislava SPASOVA ILIEVA

Abstract: *The present study follows the theme of awakening, the meanings and the spirit that the concept gives rise to in a national-religious aspect, preserved and transformed in a territory foreign to our country—the region of Bessarabia. The bearers of the awakening spirit during the Renaissance have been studied based on archival and historiographical documents. These individuals were religious figures, priests, monks, painters, and public figures who studied in spiritual seminaries or academies in our country or abroad. I have also examined their relationship with Bessarabia as a center for a national spiritual movement. The educational, literary, scientific, and missionary activities of the Bulgarian priests in Bessarabia (19th – 20th centuries), the influence of the Orthodox Church among the Bulgarian community formed in the southern territory of today's Republics of Moldova and Ukraine, and the role of the church and church life in preserving the language of our compatriots in Bessarabia have been examined. Regarding the role of theological schools and seminary education in the past, numerous examples of Bulgarians—significant intellectuals, graduates of theological schools and seminaries, have been studied due to their gaining popularity later for their contributions to the spiritual development of the Bulgarians in Bessarabia, propagating the idea of a national Bulgarian renaissance through the study of Bulgarian history and language in Bessarabia. The study is also based on numerous field anthropological studies carried out by the author in Moldova and Bulgaria, revealing the contribution of Bulgarian secondary and higher religious educational institutions today to the return and integration of Bessarabian Bulgarians in their ancestral homeland. Special attention is paid to two contemporary awakeners, Bessarabian Bulgarians from Moldova and graduates of the Sofia Theological Seminary. Particular focus is placed on the missionary and educational activities of priest Vasilii Shagan in his native land in Moldova, as a*

¹ Изследването е осъществено в рамките на проекта „Диаспората в движение: културни, социално-икономически и реемиграционни взаимодействия и нагласи у българите в Бесарабия с България в периода на XIX – началото на XXI век,, финансиран от Фонд „Научни изследвания“ по договор № КП-06-Н70/6 от 13.12.2022 г.

* **Владислава Спасова Илиева** – доктор по религия и теология, специалист антрополог в секция „Сравнителни фолклористични изследвания“ към Институт за етнология и фолклористика с Етнографски музей при Българска академия на науките (ИЕФЕМ – БАН); България; @ semiramissia@yahoo.com

revivalist of the literary Bulgarian language, the large-scale spiritual and educational activities that he carried out in the city of Varna, together with the parish he created, and his awakening activity and cooperation with his confreres from southern Bessarabia, after his final settlement in Bulgaria.

Keywords: *awakeners, Bessarabia, Sophronye, spiritual enlightenment, seminary.*

И тъй, бъдете будни във всяко време (Лука 21:36)

В евангелския контекст *будността* и *будния дух* отпращат към познаване на *Истината*², към събуждане и трезвеност на сетивата за нейното осъзнаване³, към стоенето в *Истината*⁴, и постоянна готовност за отпор срещу нездравото „заспиване“, което е „забравя“, „смърт“, и отпадане от истината⁵, разбирайки под „Истина“, според християнското словоизразяване – именно личността на Иисус Христос като съвършен Бог и съвършен човек [Гиргис, Дж. 2020], бидейки, според думите на свети апостол и евангелист Йоан, познанието за Бога, т.е. за *Истината*, най-важната цел в живота на човека [Йоан 17:3] и ключов фактор в неговото спасение⁶. В този смисъл, познаването (будността) предполага „стоене в духа“, стоене в центъра, и не в периферията, за да се случи откриването на скритите за спящото сърце истини, поради което, будността се свързва с обновяване и „изправяне“ на човешкия дух [Пс 50:12–13], с бдение и твърдост във вярата, мъжественост, бодрост [1Кор 16:13] и събуждане на съвестта от духовната дрямка, в противовес на менталното „заспиване“, водещо към духовно робство и не-свобода. Духовната просвета е била и единствената цел, на която са били подчинени мъченическите трудове на нашите равноапостоли, светите братя Кирил и Методий, за което говори в своя *Завёт* и свети Йоан Рилски (876–946 г.) – най-обичания български светец [Из архивното наследство на Иван Дуйчев. Заветът. 2000, с. 123–124], небесен закрилник на българския народ и държава, и всепризнат покровител на българското будителство⁷. Самият „Завет“ (оставен от свети Йоан на 25 март, Благовещение, 941 г., на учениците му), е един от най-древните и основополагащи църковни документи за формиране и развитие на православната монашеска духовност, първоизвор, разкриващ сърцевината на православно-християнското нравствено богословие на Българската църква. Написан на старобългарски език, с множество библейски текстове, точни цитати от Стария и Новия завет, повлиян, според проф. Снегаров, от гръцкия книжовен език, и близък до Устава на Студийския манастир в Цариград, Заветът недвусмислено свидетелства за образоваността на Рилския светец⁸, а новоосновеният манастир още в началото се превърнал в просветно и книжовно средище. Монашеска книжовна школа и манастирски скрипторий за превод и преписване на духовна и богословска литература, съществуват в манастира още от

² *Ще познаете истината, и истината ще ви направи свободни [Йоан 8: 32].*

³ *Аз съм Пътят и Истината и Животът [Йоан 14: 6].*

⁴ *Да застанем прави, за да изслушаме светото Евангелие.* Св. Йоан Златоуст; Вж. „Божествена Литургия от Св. Йоан Златоуст“, Православното богослужение, част 1.; *И тъй, бъдете благоразумни и бодърствувайте в молитви [1 Пет. 4: 7; Кол. 4: 2].*

⁵ *И тъй, бъдете будни, защото не знаете ни деня, ни часа, когато ще дойде Син Човеческий [Мат. 25:13]; И тъй, бъдете будни във всяко време и се молете, за да можете избягна всичко онова, което има да стане, и да се изправите пред Сина Човечески [Лука 21: 36].*

⁶ Познанието за Бога предполага, че човек разбира Бога истинно, и по правилен начин [Гиргис, Дж. 2020].

⁷ [...] *защото от Него е всяко добро дарование* [вж. *Завет на св. Йоан Рилски.* 1947]. Автентичността на завета признават акад. Иван Дуйчев, еп. Партений, и редица други учени, занимаващи се със старобългарска литература и култура. Произведението е познато от по-късни преписи от втората половина на XIX в.: Игуменски препис (Книгохранилище: Рилски манастир; Сигнатура: Рл5/118р музейна П1/5), Препис в НБКМ, № 1137 от 1860 г., Препис на Неофит Рилски от средата на XIX в. (Етнографски музей, днес изгубен), Четвърти препис – с много езикови неточности (Етнографски музей, днес изгубен).

⁸ Левкийският епископ Партений (1907–1982) открива „поразителна прилика между двата завета на преп. Теодор Студит и на св. Иван Рилски“. Той дори прокарва хипотезата, че св. Иван Рилски и старобългарският писател Йоан Екзарх, избягал от столицата Велики Преслав, са едно и също лице [Еленков, К. 2011, 1 ноември – ден на...].

неговото възникване⁹. От стройното изложение на Завета, където ясно личи познаването на някои от най-видните древнохристиянски писатели (като св. Антоний Велики, св. Василий Велики, св. Пахомий Велики и св. Йоан Лествичник), авторът отделя специално внимание на просветата, наставлявайки своите ученици да „залягат“ непрестанно за своята духовна просвета. Рилския пустиножител сам превежда определени авторитетни светоотечески текстове от Патерикона, или под негово ръководство в Рилската обител се превеждат литературни творби на аскетическото и монашеското богословие, свързани с най-авторитетните учители на исихазма. Широката му образованост личи и от писмата му до цар Петър. Не е случайна и връзката, която неизвестен български летописец през XII век прави, между името на св. Йоан Рилски и имената на славянските първоучители и техните ученици (*С похвала да се славят Кирил Философ и брат му Методий, а заедно с тях и отец Йоан от Рилската пустиня...*)¹⁰, бидейки, според някои изследователи свети Йоан от царски произход¹¹ [Варлаам Левкийски еп. 1928] и владеейки, според други [Еленков, К. 2011, 1 ноември–ден на...], „книжовно-богословски гръцки език“.

В този ред на мисли неслучайно, интелектуалният елит на България през 1922 г. се обединява около идеята да избере именно 1 ноември като ден за почит на нашите национални будители. Първоначално (1909 г.) той е Ден на свети Иван Рилски и народните будители – денят, в който по стар стил е почитан св. Йоан Рилски¹², въпреки че самата идея за формирането на българско национално съзнание се заражда едва през XVIII – XIX век и стъпва не само върху православно християнство като консолидиращ фактор, но и върху етноса, езика и общото историческо минало – белези, които са в основата на формирането на балканските народи, канализирайки по този начин смислите, които поражда понятието „будителство“ в национално-религиозен аспект, за който ще стане дума в това изследване, съхранен и трансформиран във времето, в една чужда територия – Бесарабия¹³ – населена от наши сънародници.

1. Българските духовници – носители на будителския дух през Възраждането, и връзката с Бесарабия – като център за национално духовно движение

В периода на Възраждането, когато започват да се открояват т. нар. „народни“ будители, в повечето случаи става дума за настоящи или бъдещи религиозни дейци, свещеници, монаси или общественици, обучавали се в духовните семинарии или академии у нас или в чужбина.

⁹ Наличието в книгохранилището и в ръкописната сбирка на Рилския манастир на отделни стари глаголически фрагменти от творенията на св. Ефрем Сириец и св. Йоан Лествичник например показват убедително както древността на книжовното наследство в Рилската обител, така и съдържанието и репертоара на монашеската и аскетичната литература, която се чете, превежда и преписва в манастира [Нушев, К. 2024].

¹⁰ Вж Григоровичев паримейник от XII–XIII век. Приписка към служба на Тодорова събота от Григоровичевия триод.

¹¹ Най-вероятно син на цар Симеон Велики, брат на цар Петър.

¹² При смяната на календара през 1916 г., 19 октомври – денят, в който се чества паметта на св. Йоан Рилски, става първи ноември по новия светски календар [Манева, Р. 2016].

¹³ Бесарабия е историко-географска област в днешна Молдова и Украйна, разположена между реките: Прут, Днестър, Дунав и Черно море. Бесарабските българи живеят в тази област, разделена днес между Молдова, Украйна и Румъния. Името „Бесарабия“ произхожда от династията на влашките войводи Басараби. До 1812 г. като „Бесарабия“, се именува районът на Буджака, контролиран от татарски и ногайски племена. През 1812 година този район, както и източната част на Княжество Молдова са завладени от Русия. В Буджака на мястото на изселените ногайци се заселват българи, немци, руснаци, молдовци, украинци и други преселници, привлечени от привилегиите и правата, с които населението на Бесарабия се ползва до края на 20-те години на XIX век. Българско население се преселва във Влашко, Молдова и Украйна по време на Руско-турската война (1768–1774), кърджалийството в Османската империя, и особено при оттеглянето на руските войски. През 1918 г., в края на Първата световна война, Бесарабия се обявява за независима, след което е присъединена към Румъния. Анексирана е от Съветския съюз през 1940 г.

Монаси са и св. Пимен Зографски, св. Паисий Хилендарски и св. Софроний еп. Врачански – познати като първите вдъхновители на Българското възраждане и почти непознати в своя аскетически подвиг, именно поради практическото одържавяване на култа към тях – едно от следствията на усилието на комунистическата власт да секуларизира почитането на светците на БПЦ.

Канонизацията на Паисий Хилендарски и Софроний Врачански е извършена в динамична политическа и църковна ситуация¹⁴, иницирана и обслужваща външни за БПЦ среди [Назърска, Ж. 2022, с. 169], което ни най-малко не отнема от ценността им като светци, но уврежда нематериалното ни религиозно наследство. Всеобхватната държавна атеистична политика в страната от този период, води до почти цялостно секуларизиране на техните фигури, както това се случва и със св. Климент Охридски. Съгласно политически изготвената „Подпрограма Климент Охридски“ (1981–1982)¹⁵, той „не е портретиран като светец“ а като „енциклопедична личност“ в „окултен дух“ „с многостранни интереси“, разглеждан е „не като част от св. Седмочисленици равнопоставени в единството си светци“, и „личността му се разработва в националистическа и славянска перспектива“ [Назърска, Ж. 2022, с. 163], като „велик български просветител“, „символ на славянското единство“ [ЦДА, ф. 405, оп. 9, а.е. 294, л. 13, 16], и т. н. Според изследването „Религиозно културно наследство и атеизъм в комунистическа България (50–80 год. на XX век)“ изборът от патриарх Кирил на нови светци през 70-те години на XX (1962–64), е наложен по политически съображения, продиктуван е от светската комунистическа власт и е реализиран по чуждестранен модел [Назърска, Ж. 2022, с. 169]. Въпреки множеството дейци от Възраждането и Модерната епоха, чиято канонизация не е обсъждана след Освобождението, нито след възстановяването на Българската патриаршия, са избрани личности, които към момента на тяхното канонизиране в културен план отдавна са причислени към групата на народните будители, свързвани от колективната памет повече с българската история и литература, отколкото с широко почитание и пример за святост¹⁶. В протокола за канонизиране на светия преп. Паисий например¹⁷ се акцентира върху националната и просветителска дейност, а не върху нравствените и моралните качества и достойнства на новопровъзгласения светец [Назърска, Ж. 2022, с. 164]. Той предимно е като свързан с „народната църква“ и като „отец просветител“, и много по-рядко като „противопоставил се на ересите и католиците“, „светъл образ на благочестието“, или като „дълбоко вярващ“ [ЦДА, ф. 549, оп. 3, а.е. 7, л. 149, гръб – 155], Похвалното му слово не е запазено“ [ЦДА, ф. 549, оп. 3, а.е. 8, л. 273 гръб], а до смяната на комунистическия режим, св. преп. Паисий е почетен само с един параклис (в храм „Три светители“ в гр. Шумен, 1971 г.)¹⁸. Държавата постепенно измества БПЦ при почитането на св. Паисий, което личи и по светския характер на всенародното отбелязване на 250 г. от рождението му (1972 г.), при което, музеи, читалища, училища и други институции в страната провеждат тематични събрания (под контрола на комитетите на БКП и ДКМС), където св. Паисий не е почетен като духовник, а предимно като „велик народен будител“ и „родоначалник на Бъл-

¹⁴ По-подробно виж: Програма „Константин Кирил Философ“ и подпрограма „Климент Охридски“ (1981–1982), Канонизиране на св. преп. Паисий Хилендарски и св. Софроний еп. Врачански. [Назърска, Ж. 2022, с. 161–169].

¹⁵ Програмата „Константин-Кирил Философ“ и подпрограмата „Климент Охридски“ (1981–82), представляват етап от Дългосрочна комплексна програма за издигане ролята на изкуството и културата, за хармонично развитие на личността и обществото (1978 – 1988), която Комитетът за култура и лично Людмила Живкова лансират, „подлагайки култа към св. Седмочисленици под ударите на атеизма, национализма, и окултизма“, които го секуларизират. По-подробно вж. [Назърска, Ж. 2022, с. 161–163].

¹⁶ Пак там, с. 164.

¹⁷ На 26.06.1962 г. Светия Синод провъзгласява Паисий Хилендарски за светец на БПЦ [ЦДА, ф. 549, оп. 3, а.е. 7, л. 149, гръб 0150155].

¹⁸ През XXI век са издигнати църкви в Хага и Ст. Загора, параклиси в Банско, Русе, София, с. Кралев дол, Пловдив и с. Баничан [Назърска, Ж. 2022, с. 166].

гарското Възраждане“ [Назърска, Ж. 2022, с. 166]¹⁹. В същия ред на мисли, богослужебното последование и Житието на св. Софроний еп. Врачански, са отпечатани двадесет години след канонизацията му²⁰, БПЦ почита формално паметта му през годините, а Софрониевото дело, според Назърска²¹, „се използва като исторически аргумент в преговорите за предотвратяване избора на румънец за игумен“ на Зографския манастир. През 1988–1989 г. по случай 250 г. от рождението на епископа, се създава нов дискурс за личността му- тя е „отделена от църковната сфера и наредена сред българските литератори и историци „, продобиваща национални и европейски измерения, според зададената програма от ЦК на БКП²², част от поредицата замишлена от Л. Живкова за „изучаване живота и примера на свръхчовеците“ [Назърска, Ж. 2022, с. 168]. Инициативите свързани с епископ Софроний популяризират идеите на Просвещението и Българското Възраждане, пропагандират заслугите му като представител на Просвещението, проповедник на български език, преводач, преписвач, издател, родолюбец, политик русофил, и др. [ЦДА, ф. 405, оп. 11, л. 1–22; а.е. 185, л. 1–4] (както ще видим по-нататък в това изследване), но в *Програмата* не фигурира неговият епископски сан, той не се споменава като светец на БПЦ, а се величае като „*първи следовник на Паисий*“, и е разграничаван от собствената си социална група с констатацията, че е „*проповедник за по-висок морал на калугери и попове*“ [Назърска, Ж. 2022, с. 168; ЦДА, ф. 405, оп. 11, л. 1–22; а.е. 185, л. 1–4].

Всичко това води до обезличаване и секуларизиране на култа към светеца в полза на атеистичната политика в България, а всъщност, канонизирането на преп. Паисий Хилендарски и св. Софроний еп. Врачански през 1962–64 г. би трябвало да означава, според Назърска, възвръщането на църковната автокефалност на БПЦ, демонстрирайки приемствеността ѝ със средновековната Търновска патриаршия, свързвайки я с Българското възраждане²³.

Високият статус, с който властта оценява тържествата, които „и в бъдеще трябва да подкрепят и поощряват инициативите на БПЦ в национално-патриотична насоченост“ [ЦДА, ф. 1Б, оп. 89, л. 1–22; а.е. 351, л. 105–106; Назърска, Ж. 2022, с. 168], се среща и в документацията от 30-те години, когато, на 31 октомври 1922 г. излиза постановление на Министерския съвет за обявяване на празника на будителите, а на 3 февруари 1923 г. цар Борис III подписва закона за въвеждането на Деня на народните будители, в указа към който се заявява: *Денят на св. Йоан Рилски да се превърне в Ден на народните будители, в празник на големите българи, за да събуди у младите здрав смисъл за съществуването и интерес към дейците на миналото ни* [Манева, Р. 2016]. По този повод, в своето изказване министър Стоян Омарчевски акцентира върху *националното и идеалното* в творенията и образите на нашите будители в дните на робството, *водили народа към просвета и национална свобода през епохата на Възраждането*, търсейки чрез учредяването на този празник, *„изработване“ на „култ към българския народен гений“*, и обръщането *погледа на нашата младеж към всичко ценно и светло от нашето минало*, „да бъде тя приобщена към това минало“, *за да почерпи от него бодрост и упование* [Пак там].

Този будителски дух към който Омарчевски призовава в словото си, днес все още разтърсва със своята осезаемост и може да бъде доловен сред нашите сънародници в Бесарабия²⁴,

¹⁹ Заснетият за него игрален филм „Легенда за Паисий“, обслужва атеистичната пропаганда и според митрополит Йосиф, Варненски и Преславски, творците „смъкват великия от пиедестала на великата любов към народа до най-обикновено стъпало на най-обикновени човеци“ [ЦДА, ф. 549, оп. 3, а.е. 39, л. 165–170; а.е. 8, л. 501, гръб – 503], Назърска, Ж. 2022, с. 166.

²⁰ Св. Софроний еп. Врачански е канонизиран на 31.12. 1964 г.

²¹ Назърска, Ж. 2022, с. 167.

²² Вж. Назърска, Ж. 2022, с. 169.

²³ По-подробно вж. „Св. Софроний, еп. Врачански в атеистичната политика“ [Назърска, Ж. 2022, с. 166–169].

²⁴ По време на пребиваването ми през месец май 2024 г. в Молдова с цел изследване на общността по гореспоменатия научен проект КП-06-Н70/6 от 13.12.2022 г. към ФНИ всички българи, с които се срещнах, случайно или планирано, проявиха огромна отзивчивост, отдаденост, гостоприемство и любов

откъдето, може би неслучайно, през 40–50-те години на XIX век, духовници като Васил Маноилов (от с. Кирсово, Молдова), Драгни Паскалев, Тодор Влайков (от с. Твардица, Молдова), Михаил Казанакли, Сава Беров (от гр. Болград, Украйна) и други²⁵, пропагандират идеята за национално Българско възраждане, а Бесарабия се превръща в един от центровете на национално духовно движение.

Именно там се създават благоприятни условия за развитие на българското книжовно дело: свещениците Васил Маноилов и Стефан Панайотов (от гр. Болград) правят преписи на Паисиевата „История славянобългарска“, а в Болградското централно училище работи печатница, която издава литература с богословски и светски характер на български език [Думиника, И. 2023, с. 359]. След 1868 г. в колонии на откъснати от Дунавските преселници масово се откриват енорийски църковни библиотеки, които имат важна роля в религиозно-нравственото възпитание на българските енории и техните свещеници.

В енорийските библиотеки на българите от Бесарабия се пазят книги, донесени от различни градове на Дунавските княжества преди 1812 г. Така например през 1874 г. библиотеката в гр. Тараклия (Молдова) разполага със 160 тома книги²⁶, а тази в с. Чийшия (Украйна), съгласно данните от 1898 и 1905 години, с около 213 и 272 книги с религиозно-нравствено съдържание [Думиника, И. 2023, с. 335]. Фактът, че духовното просвещение дава тласък на националноосвободителното движение по българските земи е безспорен.

За пръв път празнична почит към народните будители в България се отдава на фестивала в Пловдив през 1909 г., а за техен покровител е избран светецът Иван (Йоан) Рилски, образец за себеотдаване и безсребърничество.

Денят на свети Йоан Рилски, още през 1863 г. превръща столицата на бесарабските българи – Болград²⁷ – в център на тържества, които с течение на времето придобиват политически характер. По време на празненствата „представители на местната интелигенция призовават българите за национално единство и борба за освобождение на България“ [Думиника, И. 2023, с. 305]. Според Никола Караиванов традицията за такива тържества възниква по идея на учениците от Болградското централно училище, които узнават за небесния закрилник на българите, от свещеника и учител Михаил Казанакли [Караиванов, Н. 2014, с. 162; Думиника, И. 2023, с. 305–306]. Той, от своя страна, се включва в борбата за българска църковна независимост, а в писма и статии от възрожденския печат, защитава българския език от нападките на гръцкото духовенство, „богословски аргументира необходимостта от използването му“, твърдейки, че езиците са „даровани от Бога“, поради, което, всеки народ „има право по Божие разпоредение

в желанието си да ми съдействат, но това, което ми направи особено силно впечатление, е борбеният дух на общност, която черпи своята увереност в корените си, които добре знае, изследва, съхранява и обича. Дух, който държи тези хора „изправени“ като непоклатими тополи, въпреки историческите несправедливости и незаинтересованост като цяло на Българската държава. Принадлежността към българския етнос винаги е повод за гордост за моите събеседници от Молдова. Без значение от професионалната си реализация и образование, те усърдно събират сведения за своите родове, за българските обичаи, фолклор, традиции, вяра и кулинария, поддържат религиозните си храмове, съхраняват вярата жива и издават книги, проследяващи родословни дървета и описващи житейските истории на предците си назад във времето. Не мога да кажа, че в днешна България будителския дух напълно отсъства, но със сигурност е с по-различен интензитет и характер от констатирания от мен днес, сред българите в Молдова и за жалост, напоследък все по-често е побеждаван от всеобщото униние и недоволството в България.

²⁵ Вж. [Думиника, И. 2023, с. 360].

²⁶ По неизвестни причини през 1898 г. броят им намалява до 111 [Червенков, Н., Думиника, И. 2016. Обсуждение рукописей трудов И. И. Мещерякова, цит. по Думиника, И. 2023, с. 335, б. 1181].

²⁷ Болград (Украйна) е основан през 1821 г. от българи бежанци, настанили се под предводителството на ген. Иван Инзов, считан за основател на града. Броят на нашите сънародници в Болград надвишава 80.8% от населението, поради което градът е считан за неофициална столица на бесарабските българи. В Болград и до днес функционира първата българска гимназия „Георги Сава Раковски“, създадена през 1859 г. Идеята за създаването ѝ принадлежи на българофила украинец Юрий Венелин.

да се учи по наречието си“ [**Казанакли, М.** 1864]. От кореспонденцията му с Георги Сава Раковски става ясно, че свещеникът възнамерява да участва в „благодетелното общество, което се труди заради България“, „в полза на своите единоплеменници“, допринасяйки „една лепта от даровете и душевните си познания“ [**Димитров, М., Косев, Д., Динеков, П.** 1957, с. 322], въпреки че плануваното учителстване в прародината не се реализира, поради свещенството, на което Михаил Казанакли се посвещава в Болград²⁸. През 1868 г. в бесарабския Болградския събор духовникът родолюбец Михаил Казанакли отслужва панихида в памет на Стефан Караджа и четниците му [**Караиванов, Н.** 2014, с. 163; **Думиника, И.** 2023, с. 307].

Интересно е да се отбележи, че почитта към свети Йоан, заедно с десницата му са пренесени в Бесарабия (Русия), още с първите емигрирали духовници²⁹, като Григорий Цамблак³⁰, които, „бягайки от турците“, напускат Родината и според преданието отнасят със себе си благославящата десница на закрилника на България, поради невъзможността да пренесат изцяло мощите на светеца [**Рилец, Кл.** 1946, с. 27]³¹. Въпреки че днес изображението му стои редом с другите олтарни икони в църквата на българското село Кайраклия в Молдова, за св. Йоан не се знае много сред наследниците на местните български преселници³². Този култ, вероятно е бил позабравен във времето за сметка на друг – към Софроний Врачански, оставил видими следи за духовното пробуждане на българите с двата преписа на „История славянобългарска“ и над 10-те ръкописни книги, на които е автор.

Именно т. нар. „Софроние“ според бесарабския български свещеник от гр. Тараклия, отец Василий Шаган³³ е единствената богослужебна книга на български език, с която са разполагали повечето „благочестиви семейства“ в Бесарабия изобщо, в периода преди падането на Желязната завеса [**Спасова Илиева, Вл. Архив. мат.** 2024]. Според спомените на нашия сънародник от Молдова³⁴ тя се ползва със статут, подобен на библейския, служи е за религиозно възпитание на децата, четена с благоговение по време на особени случаи (като смърт в се-

²⁸ Вж. [**Думиника, И.** 2023, с. 335].

²⁹ Според Йордан Иванов, рилските монаси, са тези, които пътувайки в Русия, с цел събиране на помощи, пренасят култа заедно с десницата [**Иванов, Й.** 1917, с. 57].

³⁰ Впоследствие става митрополит Киевски.

³¹ Според повестта на Владислав Граматик за пренасяне мощите на св. Йоан Рилски от Търново в Рилския манастир (запазена в три преписа от 1469, 1483 г. и препис от XVII в), става ясно, че по времето, когато мощите пребивават в Търново, на благочестиви християни са раздавани частици за благословение. Архимандрит Климент Рилец предполага, че по всяка вероятност през тази епоха е била взета и занесена в Русия, дясната ръка на светеца. Писмени свидетелства за това липсват, освен една бележка на архимандрит Доситей Ковачев в книгата му „Описание на светите мощи и други скъпоценни старини, намиращи се в Българския Рилски манастир“ [вж. по-подробно: [**Рилец, Кл.** 1946, с. 27; **Ковачев, Д.** 1911], и преданието, че през 1834 г., когато е съборена старата църква на Рилския манастир и мощите на светеца са пренесени в северното крило на манастира. При пренасянето им обратно, и при преобличането им, става ясно, че липсва едната ръка на светеца, което дава повод на манастирското управление през 1836 г. да отправи писмено запитване до братята Мустакови в Букурещ, с молба те да узнаят къде в Русия се намира ръката на свети Йоан [**Рилец, Кл.** 1946, с. 27, 28].

³² Констатацията е на автора в резултат на теренно изследване проведено през месец май 2024 г. по проект КП-06-Н70/6 от 13.12.2022 г. в селищата Тараклия, Твардица, Кортен, Кайраклия, както и сред завърналите се в прародината и установили се в гр. Варна.

³³ Василий Шаган, един от основните ми респонденти в настоящето историко-антропологично изследване, бесарабски българин от Молдова, р. в гр. Тараклия през 1971 г. Завършва Софийската Духовна Семинария и спец. Богословие във ВТУ. Живее във Варна от 2000 г. В момента служи в храм „Св. Николай Мирликийски Чудотворец“ и ръководи Духовно-просветен център при храм „Св. Архангел Михаил“. Член е на работната група към Светия Синод за въвеждане на предмета „Вероучение“ в училище.

³⁴ Вж. [**Спасова Илиева, Вл. Архив. мат.** 2024].

мейството или по време на големите християнски празници Великден и Рождество Христово), поради липсата на друга църковна литература³⁵.

Поучителното евангелие на Софроний, което бесарабските българи приемат като светиня всъщност представлява Напрестолно (изборно) Евангелие, което е служело и като домашно четиво. То съдържа проповеди за всички неделни дни през годината, както за Господските и Богородичните празници и за празниците на по-големите светии, събрани от отец Софроний-тогава, епископ Врачански. Неслучайно, през 1806 г. богослужебната книга излиза в днешна Румъния, в гр. Римник (днес Ръмнику Вълча)³⁶, и е посрещната с голямо въодушевление от просветените българи. Наричана е „Софрониецо“, по името на нейния автор, Врачанския епископ. Книгата е отпечатана в 1000 екземпляра, а според сведение на **Иван Думиника** [2023, с. 212], това издание е открито в с. Задунаевка, но във вариант, коригиран от А. Гранитски и отпечатан в Букурещ през 1865 г. от Петра Стоянова Търновчанина [**Федоров, М.** 1876, с. 793]. Друг вариант на „Неделника“, който е бил преиздаден от Ангел Кръстанов в Одеса, през 1884 г. получава особено разпространение сред българите в Бесарабия, за което свидетелстват и негови копия, открити в бесарабските селища Авдарма, Твардица, Камчик и Кайраклия (Молдова), а в село Стояновка, дъщерно село на Кортен (Кириутня)³⁷, се съхранява екземпляр на Софрониевия „Неделник“ с текст, дописан от поета Петко Рачов Славейков [**Думиника, И.** 2023, с. 212, 214].

Авторът на *Софрониецо*, бидейки представител на висшето духовенство по това време, играе важна роля и в политическите борби на българския народ. Той възприема руско-турската война от 1806–1812 г. в перспективата ѝ на „поход на кръстоносците срещу мюсюланите“ [**Думиника, И.** 2023, с. 85], поради което лично разработва програмни документи, имащи за цел освобождаването на български земи от турско и гръко-фанариотско робство с помоща на Русия. Дейно участва и в изпращането на първата българска депутация в Петербург (1804 г.), а през месец март 1810 г. Софроний Врачански призовава българския народ да поддържа руската армия стъпила на българската земя [**Дойнов, С.** 1978, с. 139], назовавайки руснаците „единоверни братя“, а руската войска – „войство христолюбиво“ и „крестоносно“. С други думи популярността на *Софрониецо* сред бесарабските българи никак не е случайна. Свидетелство за огромния авторитет, с който се ползва епископ Софроний Врачански сред сънародниците си, е и отношението на самите руснаци към него, които го смятат за „лидер на българите“, с когото избират да преговарят чрез свои официални представители, а руският генерал Михаил Милорадович съобщава, „че в Букурещ, при Софроний идвали българи от другата страна на Дунав, молейки за съвет и помощ“ [**Арnaudов, М.** 1947, с. 81].

Така например, предвиждайки последиците за емигрантите в Дунавските княжества след предстоящото сключването на мир с Османската империя и оттеглянето на руснаците, еп. Софроний Врачански предлага политически проект³⁸ за устройването им в автономно об разуване на левия бряг на река Дунав, в което се предвижда, „в района, където ще живеят българите, да бъдат построени църкви, в които задължително да служат български свещеници“ [**Думиника, И.** 2023, с. 86]. От друга страна, по време на руско-турските войни българските

³⁵ Днес, както споделя о. Василий, за жалост и тази традиция е загубена, а руската традиция и култура там, все повече поглъщат българската [**Спасова Илиева, Вл.** Архив. мат. 2024].

³⁶ През XVIII век в Ръмник книгоиздателя Антим Ивириану изгражда типография, в която са отпечатани множество румънски и чуждестранни книги. Тук са отпечатани „Славянска граматика“ (1755 г.), и първата печатна книга на новобългарски език – „Неделник“ на Софроний Врачански (1806 г.). През същия период в Ръмник се открива школа по изкуствата за иконопис, под ръководството на Йоан Зограф. Римник заедно с Крайова и Брадичен (Румъния) са градовете, в които чипровските бежанци от България си спечелват редица привилегии и издигат манастир и църква.

³⁷ Вж. [**Кондов, В.** 2005, с. 40].

³⁸ В „Молбата“ от 29 май 1811 г. до главнокомандващия на Дунавската армия Михаил Кутузов, вж. [**Думиника, И.** 2023, с. 86].

свещеници са тези, които помагат на руските войници, „чрез разузнаване и разпространение на възванията на Софроний Врачански в енориите си“ [Думиника, И. 2023, с. 105].

Особено показателен пример за живата ангажираност и будния дух на нашите духовници спрямо българската просвещенска и освободителна кауза е духовенството в Созопол, което активно се включва в руско-турската война, подпомагайки руснаците за формирането на български доброволчески отряди. Свещеници застават начело на освободителното движение в Ямбол, Котел, Жеравна, Айтос, Ахтопол, а в Малко Търново „руските войски са посрещнати от свещениците и старейшините... с кръстове, икони и хляб“ [Думиника, И. 2023, с. 90].

Проявление на будителския дух, прораснал от средите на православното българско монашество, неизменно обвързан и с особени национални маркери, породени от борбите за национално освобождение и за независима Българска църква, е родилият се около 1793 г. в гр. Банско духовник, книжовник и за известно време (през 1840 г.) игумен на Рилската света обител Никола Поппетров Бенин, познат с монашеското име Неофит Рилски. Будител по призвание, той посвещава целия си живот на просветното движение: издава учебници и учебни помагала, пише църковни песнопения, превежда на новобългарски език произведения със светски и религиозен характер, сред които е и Новият Завет (1848 г.), открива първото взаимно училище в Габрово (1835 г.), негова е и първата българска граматика и речник на български език, както и най-автентичното описание свидетелство за състоянието, устройството и управлението на Рилската света обител през XIX век, представена като най-старата институция в Българската държава, съкровищница на Православието и духовен център. В стремежа си към просвета на българския народ освен че учителства в Самоков³⁹ [Пандурски, В. И. 1948, с. 49], той се изявява и като зограф в Рилския манастир⁴⁰, занимание с неизменно будителски характер за времето си, в което участват всички наши зографи от епохата на Възраждането. Неслучайно изкуствоведът Андрей Протич (1875–1959) ги определя като *най-ранните дейни и самопожертвователни апостоли на [българската] училищна, църковна и политическа независимост* [Протич, А. 1930, с. 562]; а според известния църковен археолог и изкуствовед Васил Пандурски (1912–1985)⁴¹ „те не са само хора мазачи, а предимно, просветители и будители“, които според същия, имат важна роля в опазването на „народностното ни съзнание“ и в „спасяването на българския език за църквите“ [Пандурски, В. И. 1948, с. 48, 49], с поставянето например на надписи на български език, вместо на гръцки, на своите стенописи и икони още през XV, XVI, и XVII век⁴², а в периода след появата на *История славянобългарская*, според твърдението на Протич [Протич, А. 1930, с. 479, б. 559], „първи българските зографи се отзовавали на Паисиевия повик: Българският народ да не се срами от своя език и народност!“. При зографията на българските светии зографите просветители следвали много точно даденото за тях описание в Паисиевата история (въпреки някои исторически грешки), обозначавайки изрично и българския прозход на всеки такъв светец“ [Пандурски, В. И. 1948, с. 47]. В подкрепа на това твърдение например

³⁹ През 1824 г. той е учител на двамата синове на първия възродител на българската религиозна живопис Христо Димитров (работил около 1770–1815 г.), а именно Димитър Зограф и Захари Зограф.

⁴⁰ Заедно със своя учител Тома Вишанов Молер, в постницата на манастира „Св. Лука“.

⁴¹ Той е преподавател в Софийската духовна семинария (1945–1946) и професор (1960–1985) по литургика, църковна археология и християнско изкуство в Богословския факултет на Софийския университет (Духовна академия), а от 1959–1981 г. е директор на Църковния историко-археологически музей в София.

⁴² Примери за това са Драгалевският манастир – 1476 г., Бобошевският манастир – 1488 г., метоха Орлица – 1491 г., Рилският манастир, Кремиковският манастир – 1493 г., фреската „Успение“ в Бояна – от края на XV в., Погановският манастир – 1500 г., Куриловският манастир – 1596 г., манастирите в Ръждавица и Горановци, Кюстендилско от края на XVI в., от Пастух и Вуково – 14 църкви от XVI в., някои фрески в църквата „Св. св. Петър и Павел“ в Търново – XVI в., Карлуковският манастир – 1602 г., Планиничкият манастир – 1606 г., църквата във Видин „Св. Пантелеймон“ – 1643 г., в Търново – църквите „Св. Петка“ – 1684 г. и „Св. св. Петър и Павел“ – XVII в., стенописите от същия период в Брезнишко, Трънско, вторият пласт фрески в Драгалевската църква, и др. [Пандурски, В. И. 1948, с. 48, 49].

на южна стена на църквата „Св. Спас“ в с. Друган (Радомирско, село свързано с пренасяне в 1469 г. мощите на св. Йоан Рилски от Търново през Средец за Рилския Манастир⁴³), са изписани: „Св. Иван Рилски Чудотворец – **българин**“, „Св. мъченик Ангел – **българин**“, „Св. Йоан Владимир – цар **бугарски**“, „Св. Георги Софийски – **българин**“, „Св. свещеном-к Симеон Самоковски – **българин**“⁴⁴. На северната стена на същата църква откриваме – „Св. м-к Костадин Софийски – **българин**“, „Св. м-к Николай Софийски – **българин**“, „Св. Цар Давид – **българин**“, „Св. Теофилакт Патриарх Търновски – **българин**“ (както погрешно е даден и в Паисиевата история)⁴⁵, „Св. Крал Тривели во иночествe Теоктист– **българин**“⁴⁶. Изобщо зографията на този храм е показателна както за „събуденото национално чувство на друганчани, така и за просветителното дело“ на българските зографи от Възраждането“ [Пандурски, В. И. 1948, с. 48] в борбата им за политическа свобода. В тази връзка, известният Станислав Доспевски, синът на Захари Зограф, е в близки отношения с водачите на въстанието от 1876 г. и редовно изпраща дописки в големи руски вестници относно положението в България, поради което е арестуван и погубен от турците [Протич, А. 1930, с. 562].

1.1. Просветителска, книжовна и мисионерска дейност на българските свещеници в Бесарабия (XIX – XX в.)

Драматичните, тежки изпитания, които бележат историята на нашите сънародници, намерили подслон и препитание в района на Бесарабия, чуждата езикова и културна среда, в която се оказват, и различните етнически, икономически, културни и демографски условия, в които попадат, оставят своя отпечатък върху националната самобитност и духовната култура на българските колонии в Буджака [Грек, И., Червенков, Н. 1993, с. 7], внасят характерни особености в религиозните им ритуали, руски, румънски и гръцки термини в богослужението⁴⁷, но именно поради малцинствената си ситуираност и въпреки политиките на румънизация

⁴³ За спомен от преминаването и пренощуването на шествието с мощите на светеца в с. Друган, там е изградена църква на името на св. Йоан Рилски. Това се споменава и в записките на Евлия Челеби през XVII в., „Друган калеси“, „село българско с 200 къщи“ [вж. Иванов, Й. 1917, с. 48, и Пандурски, В. И. 1948, с. 46]. За духовния живот в селото Пандурски изрично отбелязва: *Друган в миналото е бил сравнително буден край, ако и да е изживял през турското робство ред превратности (няколко пъти оплячкосван и изгарян). Идеите на нашето Възраждане от времето на Паисий насам несъмнено откликват и по този край. Ако и Друганчани да си имат стара изградена църква („Св. Николай“) за задоволяване на своите нужди, те се заемат в двора на тоя същия храм да възстановят, заградят (в 1859 г.) и изографисат (в 1869 г.) старата църква „Св. Спас“ („Възнесение“). Тъкмо зографията на този стар храм говори много както за събуденото национално чувство на друганчани, така и за „просветителното дело на българския зограф“* [Пандурски, В. И. 1948, с. 47].

⁴⁴ Тук е включен и свети Крал Милутин – изписан като *Софийски*, тоест „присвоен“ към молитвениците на българския град София.

⁴⁵ В Рилския и Троянския манастир надписът е същият, следвайки *Историята* на св. Паисий Хилендарски.

⁴⁶ В дидактическите сцени, които могат да се видят от външната страна на църквата, подобно на тези в Рилската света обител (Страшния съд, края на всички нечестивци и народни изедници, магьоснически спекулации с народното невежество и др.), чрез облеклото и други детайли според Пандурски [Пандурски, В. Ив. 1948, с. 48] „е подчертан и народният български бит и неволи“.

⁴⁷ През годините бесарабските българи се намират под каноническата юрисдикция на Цариградската патриаршия (XVI–1787; 1791–1806), Молдовската православна църква (1787–1791; 1806–1812; 1856–1872), Румънската православна църква (1872–1878) и Руската православна църква (1812–1918). В края на XVII и нач. на XIX век източната територия на Молдовското княжество и Бесарабия са част от каноническата територия на Молдовската православна църква. Начело на тази църква стои митрополит, а тя се намира под юрисдикцията на Цариградската патриаршия, от която се купува Свещеното миро [Думиника, И. 2021, с. 27, 112].

(1856 г.) и русификация⁴⁸ (1878 г.), които различните държавни структури (Русия, Румъния, Съветски съюз, Украйна, Молдова) провеждат спрямо тях през годините [Янева, М. 2001, с. 13, 15], бесарабските българи успяват да култивират и съхранят във времето особен будителски дух, който удивлява и днес. За това допринася не само съхраняването на родния език в различните му диалектни форми заедно с българската именна традиция, но и онзи дух на общност, който се възпитава именно в храма.

Православната църква дълго време играе значима роля в духовния и културния живот на българите изобщо. Неслучайно в периода на Българското възраждане свещениците работят както за укрепване на християнската вяра, така и за стимулиране на родолюбивото чувство на своите енорияши. Благодарение на високия си авторитет в обществото духовните лица се оказват в центъра на всички събития, случващи се в населеното място, което обслужват [Думиника, И. 2023, с. 4]. Според изследването на Олга Тодорова в периода на национално-освободителните борби населението припознава свещеника като „жив символ на идеята за вяра и народност“ [Тодорова, О. 1987, с. 26]. Влиянието на Православната църква не намалява и сред българската общност формирала се в южната територията на днешните Република Молдова и Украйна, в резултат на емиграционни процеси от края на XVIII и първата половина на XIX в. По време на османския период духовното възраждане на народа ни там намира израз в строителството на православни храмове, започващо още с пристигането на преселниците по новите земи.

През 1832 г. в „Българското въдворие“ са построени 53 църкви, а до края на XIX век с непосредственото участие на българската общност в гр. Кишинев са построени и осветени храмовете „Възнесение Господне“ (1803 г.), „Св. Троица“ (1869 г.), гробищната църква „Вси Светии“ (1830 г.) и Георгиевската църква (1819 г.) единствена в града, където и до днес се служи на църковнославянски език⁴⁹, а в руската част на Бесарабия българите построяват 27 храма и 16 молитвени дома. Историята на всяко българско село там е неразривно свързана с историята и развитието на църквата, строена по правило в центъра на селището, а енорийското духовенство има своята безспорна роля както в просветното и религиозно-нравственото развитие на българските преселници в Бесарабия, така и в укрепването на националната им идентичност. Българските колонисти отговарят не само за финансовата издръжка на своите църковнослужители, но и за ремонтно-строителната поддръжка на храмовете, изявяват се като ктитори, епитропи и меценати. Първите училища в българските колонии са частни, а инициаторите за тяхното създаване, както и първите учители в тях, са духовни лица [Думиника, И. 2023, с. 248].

В началото на XIX в. будителският дух и националното самосъзнание сред българските преселници в Бесарабия се проявяват именно чрез религиозните прояви. За ролята на Църквата и църковния живот относно съхраняването на езика на нашите сънародници в Бесарабия особено показателни са архивните документи, на които проф. Иван Думиника се позовава в последното си изследване – „Църковният живот на българите в Бесарабия (1812–1918)“, откъдето е видно, че знаенето на български език от църковнослужителите в началото на XIX век се откроява като основен критерий за единодушното приемане на тези служители в съответните български енории. В редици документи се съобщава за случаи, при които в колонии, църковното служение освен на църковнославянски език звучи и на български език. Такъв е случаят със свещеникът от с. Задунаевка (Болградски район, Украйна) Михаил Фьодоров, който през

⁴⁸ На 15 март 1874 г. епископ Павел Лебедев (1871–1882) яростно се бори за повсеместно въвеждане на руския език в Църквата, издава заповед, според която духовенството трябва да обучава децата си на руски език...и да положи грижи, руският език да стане като роден [вж. Думиника, И. 2023, с. 221; Павел, еп. Киш. и Хот. 1874, с. 158–159]; свещениците от териториите на Южна Бесарабия (които през 1878 г. се връщат в състава на Руската империя) поради своето „румънско“ образование, не могат да получат свещенически места в Русия, освен ако не научат руски език [вж. Драганов, П., цит. по Думиника, И. 2023, с. 222].

⁴⁹ Вж. [Флоринский, Н., Шинкаръ, В. 2009].

1876 г. отбелязва, че „Евангелието и Апостола често се четат на български език, а църковните поучения се изказват от Софрониевото поучително евангелие“ [Думиника, И. 2023, с. 206; Федоров, М. 1876, с. 793]; при посещение в Бесарабия през 1816 г. Павел Свинин отбелязва, че „молдовците и българите извършват богослужение на родните си езици“ [Думиника, И. 2023, с. 206]; през 1814 г. селяните от Импуцита настояват да се назначи свещеник, който „може да чете и пее на български диалект“; по същата причина през 1818 г. свещеникът от украински произход Андроник Будовицкий от енорията на Ташбунар е принуден да моли да бъде преместен в друго селище, тъй като българската общност изисква за свещеник българина от Кишинев, Михаил Казанакли [НАРМ. Ф. 1862, ф. 205, оп. 1, д. 2556, л. 404; Думиника, И. 2023, с. 206]; през 1820 г. енорията от църквата „Св. Димитър“ в гр. Измаил (Украйна) избира за свещеник Георги Диаконов, защото е българин и „ще може да им поднася словото Божие на родния за тях език“ [Думиника, И. 2023, с. 207; НАРМ. Ф. 1862, ф. 205, оп. 1, д. 5084, л. 23]; през 1863 г. свещеник Онуфрий Тънков от колония Твардица (Молдова) е принуден да напусне служението си в тази енория, поради недоволство от страна на енорияшите, тъй като не знаел родния им език [Думиника, И. 2023, с. 207; Челах, Е. 2013, с. 151].

Просветителската дейност на свещениците се изразява и в организирането на религиозно-нравствени беседи в самите енории. Примери за такива духовници откриваме в споменатото по-горе изследване [Думиника, И. 2023, с. 290, 291], където става ясно, че свещеникът Михаил Чакир например всяка година, на празника на светите Кирил и Методий (11 май) в Кишинев, организира беседи, на които разказвал за „голямото значение на св. св. Кирил и Методий за славянския руски народ“ [КЕВ № 15, 1910, с. 617]; свещеник Георги Варзопов от с. Селиогло (Холмское, Украйна) често организира „съвместно четене в енорията си на книги с духовно съдържание“; отец Гайдар Нафталимов „водел неделни беседи с миряните“; отец Макарий Любов от Кирютня (с. Кортен, Молдова) „обучавал младежите в молитви и в християнските истини“, отец Димитър Кюранов „всяка неделя провеждал религиозно-нравствени беседи с възрастни хора“ [Челах, Е. 1999, с. 205].

В царския период много от известните бесарабски духовници произнасят проповедите си на родния език на енорияшите [Думиника, И. 2023, с. 209]⁵⁰, а през 1823 г. благодарение ходатайството на митрополит Гавриил Бънулеско-Бодони (председател на Бесарабския клон на Библейското общество на Русия, пледиращ по това време за превод на религиозните книги и църковните служби на български език), в Санкт Петербург се отпечатва nobългарският превод на *Евангелието от Матей*, разпространява се в бесарабските колонии, а целият *Нов завет*, макар и непубликуван, но преведен от архимандрит Теодосий Бистрички, „е четен в църквите на бесарабо-българските колонии“ [Думиника, И. 2023, с. 210]. Дори и по време на усложнената ситуация (между 1856 и 1863 г.) когато част от Бесарабия е включена в състава на Обединените княжества Молдова и Влашко, българите не остават безучастни по въпроса с богослужението на български език, когато се издават заповеди службите да се водят само на молдовски език (март 1857 г.), или само на румънски език (март 1863 г.)⁵¹.

Веднага след превеждането на *Новият завет* (от Петър Сапунов) на съвременен български език и издаването му в Букурещ през 1828, той много бързо се разпространява в колонииите чрез емигриралите българи [Червенков, Н. 2013, с. 77], а в някои български селища се срещат и отделни броеве на *Новия завет* отпечатани от библейското общество в Ню Йорк [Думиника, И. 2023, с. 214]. Благодарение на описите съставени от „благочинни протоiereи“, става ясно, че някои църковни библиотеки са били доста богати⁵², църквите са притежавали необходимата бослужерна литература, голяма част от която, в средата на XIX в. е била издавана в Киев, а све-

⁵⁰ В статия, публикувана в КЕВ, отец Игнатий Макрицки заявява, че само на своя език чужденците могат да изложат важните постулати на вярата и морала, може да се развива религиозното чувство и духовното усещане на молитвата [Макрицкий, И. 1908, с. 986; Думиника, И. 2023, с. 209].

⁵¹ Вж.: [Думиника, И. 2023, с. 211, б. № 722, 723].

⁵² Вж.: [Балев, И., Дуков, М. 2018, с. 145].

щениците от българските колонии познават издания на църковнославянски и български език като: „Тихонравски дамаскин“, „Зеркало християнско“⁵³ и „Свидетелско поучение“⁵⁴.

Тихонравовият дамаскин например⁵⁵, книга четена и грижливо пазена от много поколения, се появява като плод на българската любов към писменото слово и грижата на всички българи от едно село да имат и съхраняват една българска книга, а нейната съдба показва какъв е пътят на българската книга през епохата на Предвъзраждането. В продължение на век и половина, от средата на XVII до началото на XIX в., Тихонравовият ръкопис е закупен и съхраняван от жителите и духовниците на с. Сопот⁵⁶. През 1810 г. чрез свещеник Цвятко, текстът е изпратен в Кишинев, за отпечатване на дамаскина. Отпечатването не е реализирано, в резултат на което паметникът остава в Кишинев в продължение на много години. През лятото на 1829 г. с него се запознава Христо „бояджията“ (или синът на бояджията Мито Чонин от Калофер), който пише увод към съдържанието, прави приписка, и по молба на сопотския поп Гичо изпраща ръкописа обратно в църквата на село Сопот. Следващият собственик на паметника е първият руски учен българовед Юрий Венелин, след което дамаскинът преминава в ръцете на руския историк Погодин [Хаджийска, Б., Мичева, В., Апостолов, Д., Симеонова, С. 2018, с. 249, 250], и т.н. Книгата е особено ценена, тъй като новобългарския дамаскин е написан на „книжовен език на народна основа, в който се съчетават традиционни и народни елементи“, част от общобалканския процес на възрождане и просвещение [Демина, Е. И. 1968, 1971, 1985].

Поради непоколебимия авторитет, с който духовниците се ползват сред миряните, често по време и след руско-турските войни духовенството възглавява емигрантските групи, преминаващи на левия бряг на река Дунав [Думиника, Ив. 2023, с. 105]. Открити са сведения за епархии, представлявани от емигриращи в Бесарабия свещеници, инициатори и водачи на изселническите кервани. В Буджака търсят подслон дори представители на висшето българско духовенство: митрополити и епископи, както и самият епископ Софроний, който през 1797 г. бяга от кърджалиите на Пазвантоглу във Влашко.

През 30-те години на XIX век, когато се наблюдава процес на реимиграция на българите от Дунавските княжества и Бесарабия към българските земи, именно свещениците и духовниците са тези, които агитират сънародниците си за завръщане и стават техни водачи⁵⁷. През 1860–1861 г. редица свещеници възглавяват своите енории в преселението им от Южна Бесарабия (Молдова и Влашко) в пределите на „руската“ ѝ част⁵⁸. Агитациите за преселението

⁵³ През 1847 г. свещеникът Григорий и учителят Иван Грипчов от село Каракурт (Р. Молдова, Тараклийски район) спомагат за превеждането на „Зеркало, или Огледало християнское“, от Н. Зографски и българския възрожденски деец Захарий Княжески (псевдоним на Жеко Петров Русев).

⁵⁴ Вж. [Грек, Ив. Ф. 1993, с. 59–60].

⁵⁵ Най-общо религиозен библийски текст, написан на разбираем и говорим от народа език [вж. Демина, Е. И. 1968, 1971, 1985].

⁵⁶ Според приписките на долните редове на страниците 9 – 20 книгата е продадена от поп Георги на село Сопот (днес гр. Сопот) за храма на „Св. апостоли Петър и Павел“ през 1698 г. [Хаджийска, Б., Мичева, В., Апостолов, Д., Симеонова, С. 2018, с. 248].

⁵⁷ Подробна информация за такива примери откриваме в изследването на проф. Ив. Думиника, който по сведение на Машчерюк например съобщава за поп Йоргий Димитриев, живеещ в Кишинев, и който заедно с капитан Лазагара и негов служител Георгий се разхождали по българските колонии и склонявали жителите им да реимигрират обратно в България. Царските власти арестуват свещеника и неговите помощници, но не след дълго част от неговото паство се завръща в българските земи, водено от свещ. Стефан от колония Вайсал (Молдова); през 1834 г. свещ. Паскал Попов заедно с 34 семейства напуска колония Башкалия (Молдова) и се преселва в Добруджа [по-детайлно вж. Думиника, И., 2023, с. 101, бел. 347, 348].

⁵⁸ 1) Свещ. Константиин Новаков от колония Бановка (Запорожка област, Украйна), който емигрира със своето паство в Русия [Белова, Е. В. 2004, с. 171; Думиника, И. 2023, с. 103]; 2) през 1861 г. свещеник Йоан Стародубовски от Вулканеши (Гагаузия, Молдова) подбужда съселяните си да се изселят в руската част на Бесарабия, заедно с Иван Тараклийски от Болград (Украйна) и Димитър Иванов от Чишмикой (Гагаузия, Молдова); 3) под предводителството на свещеник Димитър Агура от Чеш-

на българите от Видинско, Белоградчишко и Ломско през 60-те г. на XIX в. също се водят от свещеници (о. Михаил и о. Агапий от гр. Лом, о. Л. Иванов от с. Василевци и о. Неделко от Белоградчик), вследствие на което представители на 32 български села от Североизточна България, изявяват желание да се изселят [Белова, Е. В. 2004, с. 188]⁵⁹.

Учебните заведения в българските колонии и тяхната дейност раждат интелектуалци, голяма част от които, завършили духовните училища и семинария в Кишинев, продължават висшето си образование си в духовни академии и университети в Русия Киевска⁶⁰, Санктпетербургската и Московската духовна академия⁶¹, Новорусийския университет в Одеса⁶², Санктпетербургски императорски университет⁶³). Повечето от тях се завръщат по родните места, посвещавайки се на свещенство и учителстване [Думиника, И. 2023, с. 359]. Самите преподаватели в бесарабо-българските учебни заведения в началото на 60-те години на XIX в. са със семинарско образование от Русия въпреки българския си произход [Думиника, И. 2023, с. 264]⁶⁴. В Кишиневската и Измаилската духовна семинария например, се обучават значителен брой българи, по-късно придобили популярност заради приносите си в духовното развитие на българите в Бесарабия.

През втората четвърт на XX век в Кишиневското духовно училище учат Стефан Зографски (от с. Габрово), Захари Зографски (от Филипопол), Георги Петров (от Котел), Константин Богданов (от Охрид), Захари Бояджиев (от Котел), Йордан Бобчев (от Елена), йеродякон Ефимий Динов; Иван Спасов (от Струмица) [НАРМ. Ф. 1862. оп. 2. д. 387. л. 3, 20. оп. 9, д. 463, 731]; монасите Антоний, Дионисий, Натанаил (в бъдеще Охридски (1872–1880) и Пловдивски митрополит (1891–1906) на Българската екзархия), и Партений⁶⁵ (бъдещ митрополит на Нисавската епархия), изпратени от светогорския Зографски манастир [Радкова, Р. 1986, с. 124]; Никола Козлев от Лясковец, който става учител в родния си град, а след това в българските колонии в Бесарабия: Болбока, Анадолка, Шикирликитай, където отпечатва през 1868 г. в българското списание „Общ труд“, поемата си „Черен арап и хайдут Сидер“ [Думиника, И. 2023,

ма-Варуита (Чешмелий, Чешмели или Криничное, Украйна) част от енорияшите на селото се преселват в Таврическата губерния, където основават колония Чушелый [пак там, с. 104].

⁵⁹ Интересно е, че през този период съществува специално разпореждане, според което руските чиновници се задължават да оказват помощ при преселването на свещениците от Османската империя в Русия, а губернаторите да предоставят места за тези духовни лица в Кишиневска, Херсонска, Екаторинославска и Таврическа епархии [Белова, Е. В. 2004, с. 199, цит. по Думиника, И. 2023, с. 104].

⁶⁰ В Духовната академия в Киев учат: 1) Иван Василев Казанакли от колония Долукиой (Украйна), след което учителства в гр. Измаил и свещенства в гр. Болград [Караиванов, Н. 2014, с.165]; 2) Автоном Вълков от колония Баурчи (Гагауия, Молдова), който получава научно звание „кандидат по богословие“, ръкоположен е в свещенически сан през 1903 г., служи в храмовете на гр. Комрат, гр. Болград и гр. Кишинев, работейки с бесарабски българи, преподава *Закон Божий* в Болградската мъжка гимназия, в Девическото училище на Бесарабското губернско земство, в Кишиневското търговско училище, и в Института за подготовка на преподаватели в гр. Кишинев, открит през 1915 г. [вж. Думиника, И. 2019, с. 173]; 3) Димитър Куршунджи от с. Кирсово (Молдова) защитава дисертация на тема „Цар Алексей Михайлович като религиозно-нравствена личност“, която е високо оценена; през 1908–1909 преподава догматическо и нравствено богословие в Ставрополската духовна семинария – Вж. [Ульяновский, В. 2015, с.165; Думиника, И. 2023, с. 288, 289].

⁶¹ Според данните, които Думиника предоставя в своето изследване, такива са например Иван Казанакли, Автоном Вълков, Димитър Куршунджи, Васил Казанакли, Гавриил Златов [Думиника, И. 2023, с. 359].

⁶² Димитър Димитриев, Андрей Казанакли, Харитон Четин [Пак там].

⁶³ Макарий Чакир [Пак там].

⁶⁴ Семион Тепавски от гр. Плевен, Димитър Паунов от гр. Свищов, Димитър Филов от гр. Калюфер завършват Киевската духовна семинария. Д. Филов преподава в с. Валя-Пержей и в колония Главан (и двете в Молдова). Данаил Бурмов от Габровско и Мирчо Димов от Казанлък завършват Одеската духовна семинария [вж. Челак, Е. 1999, с.154, цит. от Думиника, И. 2023, с. 265].

⁶⁵ Издържа със средства на Киприановския манастир в Бесарабия [вж. Думиника, И. 2023, с. 283].

с. 283, 284]. Българинът Семион Топалов, възпитаник на Кишиневската духовна семинария, е един от първите преподаватели в Измаилското църковно училище (1857–1865), а измаилският българин Игнат Дима (Димов) в началото работи като педагог в Измаилската семинария, а след преместването ѝ в Галац (1878 г.), той вече е преводач в консулството на Румъния в Русчук [Думиника, И. 2023, с. 285–286].

В това учебно заведение, което след 1878 г. продължава да се ползва с популярност в Южна Бесарабия, преподават българите Васил Казанакли, Петър Гавазов, Васил Путов, Николай Фетов, Тимофей Митител⁶⁶, а голяма част от завършилите там българи⁶⁷, се реализират като преподаватели и свещеници: Йоан Кирилов става клирик в Измаилската катедрала, а Димитър Агура, родом от Чешма Варуита, работи като учител в лицейте в гр. Ботошан, Болград и Галац, след което в Софийския университет, достигайки до поста на министър на народното просвещение (1883 г.).

Будителите на родолюбивото движение от 40-те години на XIX век, пропагандиращи идеята за национално Българско възраждане чрез изучаване на българската история и език и разпространяването на това знание сред сънародниците си, са предимно българи, родени и отраснали в България, но обучавали се в Одеса и Кишинев.

Такъв е йеромонах Натанаил Зографски (1820–1906), един от инициаторите на откриването на Централното училище в Болград, обучавал се в Кишиневската духовна семинария, няколко пъти арестуван от царските власти и обвинен в разпространение на „бунтовническа литература“ [Думиника, И. 2023, с. 293]; автор на книга („Святительское поучение к новопоставленнаго свещеника, което е изписано из правилата на святи апостоли и святи отци“), чиято цел е подпомогане българското свещенство в извършване на духовното служение на роден език, и съиздател заедно със Захари Княжевски (1810–1877) на „Зерцало или Огледало християнское, което съдържа мисли спасителни и увещания душеполезни и весма нужни за всякого християнина, който желае да познай своето християнско живееши и евангелската истина“. Княжевски изпраща и разпространява безплатно в Кишинев екземпляри на списанието „Любословие“, *Евангелието*, преведено на български език от Неофит Рилски, портрети на българските царе [Жизнеописание Натанаила 1909, с. 12], други книги на български език и издава в Москва „Введение в историю болгарских славян“ (1847 г.).

Друг значим деятел за каузата, неизвестен на историографията, но както отбелязва проф. Думиника: „може да бъде наречен просветител на своето време“, е отец Васил Стефанов Маноилов, роден в гр. Сливен (1792 г.), който през 1828 г. строи църква в Жеравна, а две години по-късно организира и ръководи емигрирането на 156 семейства в Бесарабия. С неговото име е свързано копие на „История славянобългарска“ на отец Паисий, наречено „Царственик“, направен през 1841 г. в колония Ново Кирсово в Бесарабия⁶⁸ [Думиника, И. 2023, с. 295, 296]. Важно значение има и дейността на будителя свещеник Димитър Панайотов, който през 1843 г. издава на български език, комедия от руски писател [пак там], а в църковното училище, в което преподава, въвежда учебната дисциплината „История на България“ [пак там, с. 22].

С българските свещеници от Бесарабия са свързани и научноизследователските проявления в колониите, от които става ясно, че иерееите се занимават с исторически описания на своите енории⁶⁹, анализ на религиозно-нравственото състояние на българските колонии в Бесара-

⁶⁶ По-подробно, вж. библиографията посочена в [Думиника, И. 2023, с. 286, бел. 992, 993, 994].

⁶⁷ Сред тях Теодосий Тодоров, Марин Томов, Александър Владов. Вж. [Думиника, И. 2023, с. 286].

⁶⁸ Смята се, че отец Маноилов се е запознал с *Историята* на Паисий още в родния си град, който е бил посетен от хилендарският монах няколко пъти. Още там са направени първите копия, едно от които от 1820 г. е донесено от Васил Маноилов в Бесарабия, където се прави друго копие, а по-късно ръкописът попада в Тулча. През 1896 г. Иван Икономов изпраща ръкописа на българския министър на образованието Константин Величков [Duminika, I. 2015, с. 76; Думиника, И. 2023, с. 296].

⁶⁹ 1) Димитър Панайотов от Болград написва през 1850 г. „Нравы и обычаи болгарские“ [Думиника, И. 2023, с. 319]; 2) Стефан Киранов от Чумлекьой описва на страниците на „Църковен вестник“

рабия⁷⁰, както и на църковното и просветното положение на православните християни по българските земи⁷¹ и промяната в духовното устройство и мирогледа им под влияние на Руската православна църква след преселването⁷². Разработват се обстойни научно-изследователски и теоретични дисертационни трудове по различни богословски проблеми и религиозното възпитание⁷³. Особено внимание заслужава богатата научноизследователска дейност на свещеник Михаил Чакир⁷⁴, който аргументира научно, ролята и значението на делото на светите братя Кирил и Методий за молдовците, които според него „трябва да бъдат почитани и сред православните молдовци, които получават писменост от солунските братя“, а по време на активните дискусии по въпроса за прехода на молдовския език към латинската писменост, чрез пресата, той открито говори в полза на използването на кирилицата в молдовския език [Думиника, И. 2023, с. 323, 324].

Белег на будителския възрожденски дух сред българите в Бесарабия е и участието им в български просветно-религиозни дружества, като *Кишиневското българско дружество за разпространение на грамотност и образование* между българите (открито на 1 май 1871 г.), което работи в сътрудничество със Солунското българско общество „Възраждане“ [Хаджиниколова, Е. 2003, с. 192]. Сред българските духовници, членували в Българското книжовно

(1875 г.) духовния живот на българите преди преселването в Бесарабия. Той е първият, който въз основа на разкази и спомени, пише за тежкото положение на свещениците в българските земи. В друга своя публикация набляга на езическите ритуали, съществували сред българските колонисти, и борбата с тях [Киранов, С. 2005, с. 226–236; Думиника, И. 2023, с. 321].

⁷⁰ Отец Николай Стайков от с. Главан роден в с. Кюлевча е известен църковен журналист, публикува в „Кишиневските епархиални ведомости“ и написва книгата „Българските колонии в Бесарабия в тяхното минало и настоящо“, която е неиздадена [вж. Пушков, И. 2002, с. 4; Думиника, И. 2023, с. 322].

⁷¹ 1) В статията „Твардица“ енорийският свещеник Петър Казанакли описва географското положение на едноименното селище, растителността и почвата, прави исторически очерк на появата и развитието на селото, на храма „Св. преп. Параскева“, описва брачните и погребалните обичаи и акцентира върху съществуващите суеверия и нехристиянски обреди „Курбан“ и „Пеперуда“ [Думиника, И. 2023, с. 325]. 2) Георги Варзопов служил в Чийшия и Селиогло, оставя редица исторически проучвания от 1874, 1893, и 1894 г. [вж. подробна библиографска справка в Думиника, И. 2023, с. 326, б. 1152], в които описва религиозно-моралното състояние на енорияшите си, строежа на църквата „Св. Троица“ и прави кратък обзор на българската история, споменавайки и народните предания, свързани с жестокостите от страна на турците в периода на османското иго. Издава критичен материал за кукерските игри в Задунавка, призовавайки към изкореняване на езическите обреди [Варзопов, Ф. 1877, с. 386–391]. 3) Протоиерей Димитър Чакир публикува историческо описание на с. Исерлия (1891), описва нравите и обичаите на българските емигранти, историята на църквата „Св. Троица“, на родословното си дърво, езическите обичаи и суеверия, формирането на колонията Чадър-Лунга, новата църква в село Дюлмен, отбелязването на различни религиозни празници, както и различни поучения изречени по случай църковни празници [Думиника, И. 2023, с. 327, 328].

⁷² През 1910–1911 г. о. Никола Стайнов публикува статията „Религиозно-нравственото състояние на българските колонии в Бесарабия от времето на основанията им до настоящото време“, в която прави изводи за наличие на езически остатъци в традициите на колонистите [Думиника, Ив. 2023, с. 322].

⁷³ 1) През 1898 г. Васил Казанакли публикува дисертация на тема: „Паисий Величковски и неговото значение в историята на православното монашество“, защитена в Санкт Петербург. 2) Гавриил Златов отпечатва през 1909 г. семестриалната си работа от Московската духовна академия: „Терминология на Св. Атанас Александрийски в учението му за Божия Син“, в философско-богословското списание от Харков „Вяра и разум“. 3) В статиите си от научната преса Автоном Вълков засяга въпросът за методите на преподаване на *Закон Божи*. 4) Проповедите на свещеник Георги Варзопов от с. Селиогло, произнасяни по време на големи православни празници [Варзопов, Г. 1893, с. 232–234], често биват отпечатвани в официалния орган на Кишиневска и Хотинска епархия [Думиника, И. 2023, с. 321].

⁷⁴ Издава „Русско-молдавский словарь и разговоры на русско – молдавском языке“ (1907 г.), „Помощник молдован при изучении русского языка“ (1911 г.), „Помощник молдован при первоначальном изучении русского языка“ (1914 г.) [Думиника, И. 2023, с. 325].

дружество в Браила (1869 г.), са свещеник Михаил Казанакли от Болград, брат му Николай, Натанаил Зографски от Кишинев, и братята монаси от Киприановския манастир [Думиника, И. 2023, с. 309, 311]. Свещеник Михаил Чакир завежда библиотеката на Кишиневското духовно училище (от 1883 г. до 1891 г.), а през 1887 г. благодарение на усилията му в Кишиневската епархия е открит книжовен склад за книги, изпращани в църковните училища и в училищата за огромяване [Думиника, И. 2023, с. 338].

По време на Първата световна война (1914–1918 г.) бесарабо-българското духовенство също не е безучастно. В лицето на гореспоменатия протоиерей Михаил Чакир чрез „епархийските ведомости“ в Кишинев нашето духовенство призовава за обединение на славяните, давайки за пример светите братя Кирил и Методий, които, както пише Чакир, *също са водели борба срещу духовното поробване* [Думиника, И. 2023, с. 330].

От всичко казано може да се заключи, че ролята на църквата и духовенството в културното и духовното развитие на българите в Бесарабия през XIX и в началото на XX век е значителна. Именно свещениците са основните будители и деятели в просвещенското, книголюбиво и образователно дело в Бесарабия, чието влияние е толкова силно, че след указите на Руската православна църква от 1867 и 1869 г.⁷⁵, в българските колонии започват да се назначават свещеници от други националности, а тези от български произход са изпращани в други населени места, за да се възпрепятства обединението на национална основа⁷⁶.

1.2. Отец Василий Шаган⁷⁷, бесарабски българин от Тараклия – будител на родна земя с Паисиев ентусиазъм за запазване културата и езика на българите в Молдова

Езикът е жив организъм. Той расте, развива се, видоизменява се. Навярно в бъдещите времена под усилията на големи таланти той ще се усъвършенства повече, ще се облагороди... Аз мисля, че днешният книжовен език ще остане по хубост същият, само – по-префинен и по-богат. Той ще носи печата, който му даде длетото на талантлив майстори – от Ботева до Яворова и Кирила Христов. Ще се напишат на него по-велики творения, сигурно, и с това главно ще се различава от днешния... Но и тъй, както е днес, езикът ни е, както казах, пак великолепен по звучност, по изразителност и по енергия. И ние си го обичаме като едно от най-скъпите наследства, завещани ни от дедите ни.

Ив. Вазов

⁷⁵ Вж. [Думиника, И. 2023, с. 364].

⁷⁶ [Пак там].

⁷⁷ Роден на 6 март 1971 г. в гр. Тараклия (Молдова). След завършване на Тараклийското средно училище Василий Шаган служи в редовете на Съветската армия. По това време, през 1990 г. в родния му град вървят процеси по възстановяване на разрушената местна църква. Дядото на Василий, Фьодор Иванович Бакарджи, бъдещ председател на църковното настоятелство, го съветва да стане свещеник. През 1991 г. Василий постъпва в Софийската духовна семинария и след завършването ѝ продължава в Богословския факултет на Великотърновския университет. През септември 1994 г. при освещаване на храма в гр. Тараклия е ръкоположен за дякон, а през ноември същата година – в свещенически сан. През 1999 г. отец Василий е назначен за втори свещеник към църквата „Свети вмчк Георги Победоносец“ в гр. Тараклия. Той е първият свещеник, от новото поколение свещенослужители в Тараклия (след 40-те години на XX век), който има духовно образование. До 1999 г. служи в храма в гр. Тараклия, след което по лични причини (за да запази целостта и мира в енорията разделила се поради пристрастия към един или друг свещеник [Личен архив, интервю на автора от 2024 г. със Соня, 60 г., помагала на клира в храма на с. Кайраклия, когато там е служил о. Василий]), взема решение да се завърне в България. От 2001 г. като настоятел на Морксия храм в град Варна „Св. Николай Чудотворец“ и на „Св. Архангел Михаил“ в същия град о. Василий се ползва с голям авторитет и уважение сред своите енорияши [Танов, Г. 2017, с. 68–70].

В това изследване бих искала да обърна специално внимание на един съвременен будител, бесарабски българин от Молдова, впечатляващ с възрожденския си дух както в служението към църковната общност, която обслужва, така и с гражданската си позиция на българин. Той пристига в България през 1991 г., много скоро след отбиване на военната си повинност в Монголия, с нарочната цел и осъзнатия личен избор – да се обучава в Софийската духовна семинария „Свети Йоан Рилски“⁷⁸.

Отец Василий е сред първите семинаристи, стипендианти, пристигнали от Бесарабия в България, за да продължат средното си образование в училища със специализирана религиозна насоченост, каквито са Софийската духовна семинария „Св. Йоан Рилски“ и Пловдивската духовна семинария „Св. св. Кирил и Методий“⁷⁹. Инициативата за приоритетен прием на деца от българските диаспори в български духовни училища принадлежи на великия епископ Сионий, който в периода 1996–2009 г. е ректор на Софийската духовна семинария [Димитрова, С. 2020]⁸⁰. Но още в началото на 90-те години на XX в. с Постановление № 103 на Министерски съвет от 31 май 1993 г. съвременна България предприема специална образователната политика спрямо българската общност в Бесарабия, според която на етническите българи в Молдова и Украйна се дава възможност да се обучават в прародината⁸¹. С този подзаконов нормативен акт Българската държава заявява своята подкрепа и загриженост за съхраняване и развиване на българския език и култура сред многолюдната българска диаспора в Бесарабия. Перспективата да се получи образование в България е приветствана и приета от българите в Бесарабия. В резултат само за двадесет години, от 1990 до 2016 г., от Молдова са приети 2214 студенти с българска държавна стипендия, а от Украйна – 2438 [Миланов, Е. 2016, с. 81А–81]. В споменатия частен случай, въпреки високо квалифицираното духовно образование, което предлага Московската духовна семинария, възможността да се опознае мечтаната прародина, докато се обучава, взема връх (*Тогавя България беше „чужбината“ и ний се гордеехме с това, че си имаме своя държава и тя не е част от Съветския съюз, макар, че е социалистическа*, [вж. интервю с о. В. Шаган в: Спасова Илиева, Вл. Архив. мат. 2024]).

В последвалия период много етнически българи от Бесарабия поемат по пътя на отец Василий. Според секретаря на Софийската духовна семинария, протодякон Слави Спасов, това, което ги тласка към вземането на трудното решение да се отделят от семействата си в младежка възраст и да заминат за непознатата България, е преди всичко любовта към Родината, в която са възпитавани:

Това са българи, които имат много силно родолюбиво съзнание и съхранение на родо-вата памет. Целта им в никакъв случай не е получаване на български паспорт. Те идват с радост и любов, която са наследили от родителите си, от техните баби и дядовци, които са ги възпитавали в нея [Личен архив 2023, интервю със Слави Спасов⁸²]... Те бяха златни

⁷⁸ Това се случва със съдействието и по лична покана и препоръка на тогавашния ректор на семинарията, днес Великотърновски митрополит Григорий, гостувал в храма на родния му град Тараклия.

⁷⁹ През 1950 г. С. Д. С се слива с П. Д. С. до 1990 г., когато с министерско постановление имотите ѝ са върнати и се възобновява обучението, по-подробно Вж. [Сионий, арх. 2003].

⁸⁰ По официални данни двадесет са етническите българи от Молдова и Украйна завършили Софийската духовна семинария и получили дипломи в периода от 1996 до 2009 г. [Родолюбец-Алманах. 2004, с. 138, Семинарист. 2009, с. 3].

⁸¹ Обхватът на тази държавна образователна дейност е доста по-широк и включва следните направления: обучение в български средни и висши училища и научни институти, организиране на квалификационни курсове за учители по български език, литература, история и др., провеждане на педагогическа практика в България за студенти от диаспората, изпращане на учебна литература, командироване на преподаватели за работа в учебните заведения в селища с етнически българи, културен отдих за ученици [Миланов, Е. 2016, с. 57–64]. По-подробно за ПМС №103/ 31.05.1993 г. вж. [<<https://legislation.apis.bg/doc/13399/0>> достъпен: януари, 2024].

⁸² Към момента на взетото интервю протодякон Слави Спасов, днес – свещеник и зам.-ректор на С.Д.С., възпитаник и дългогодишен гл. секретар на същата; пров. интерв. на 07.07. 2023 от д-р Вл. Спасова Илиева, в СДС – София, по НП., Диаспората в движение...“ № КП-06-Н70/6 от 13.12.2022 г.

деца! Всички много ученолюбиви, със солидно образование и много силна вяра. За тях България е раят! [...] Говореха един античен български, като от старите книги [Личен архив 2023, интервю с о. Божидар Маринов⁸³].

1.2.1. Прародината: между очакванията и реалността

Възрожденският „българо-бесарабски“ дух, за който споменах в началото на това изследване, анализира и се опитва да преоткрие в положителен план различията, които завърналите се в България бесарабски българи, откриват днес у сънародните си в България, укрепвайки по този начин патриотичните чувства и връзката с непознатата прародина:

Очаквах нещо по-различно и по-хубаво, но все пак видях това, което е различно в тази менталност, която се проявява в това, че българите в България имаха много по-силна жажда за свобода. Те много повече се бориха за нея и я осъзнаваха като необходимост. Аз [В. Шаган] бях участник във всички тези промени, които ставаха на площадите. Хората изразяваха решително и осъзнато, което е много важно, невинаги водени за носа, а съзнателно се бориха за своята свобода и демокрация. Българите тук, за разлика от нас в Молдова, по-ясно осъзнаваха от какво бягат и какво искат да получат [Митев, Д. 2020].

Процесът на опознаване на идеализираното „непознато“ от младия семинарист неизменно е съпътстван от несъответствия с очакваното (*все пак ние се различаваме, двеста години имаме откъснатост* [вж. интервю с о. В. Шаган в: Спасова Илиева, Вл. Архив. мат. 2024], но идеалистичните представи, според думите на свещеника, постепенно „улягат“, „заемат своето място“. В началото на своето пребиваване той дори се опитва да се включи в обществения живот и демократичните борби, на които става пряк свидетел, с нагласата лично да допринесе за добрата промяна (*Това може да звучи амбициозно и горделиво, но аз мисля, че то е присъщо за младите, и трябва да е присъщо, иначе би било безсмислено!* [пак там]). Неслучайно, този период от живота си Шаган определя като „един от най-интересните“, като „глътка въздух“, „дала възможност да се появят именно тези млади хора“, „искрени, чисти и ентусиазирани, буквално горящи да станат свещеници“, учили по това време заедно с него във време на настъпващата демокрация, на „полугонение на Църквата“⁸⁴, когато въпреки всичко, тя „запазва своята скромност и чистота“ [Митев, Д. 2020]. *Всеки един от нас има този вътрешен потенциал, подчертава отец Василий, да бъде творчески изявен, и именно това се случва в този период на преход [пак там], предоставил възможности „да бъдат свободни, в своята вяра и творчество, в свободата на словото“.*

Относно апатията, която малко по-късно настъпва сред духовниците, и изобищо сред християните в България, и относно липсата на вдъхновение за решително проповядване на Евангелието в нашата страна, както това отдавна се случва в други съседни държави, отец Василий отново се опитва да съзре нещо съзидателно и „в тази не особено ценна характеристика на българите“:

Дали това се дължи на фактора „български феномен“, с който ние обичаме да се утешаваме? – Например, че са ни виновни турското робство и страшният и дълъг комунизъм? Трудно ми е да съдя, но явно българите по някакъв особен начин изповядваме християнство-

⁸³ Свещ. Божидар Маринов (р. 1966 г, от 1997–2007– секретар на СДС „Св. Йоан Рилски“. От 2017 г. – на енорийско служение в храм „Въздвижение на Св. Кръст Господен“ в кв. Лозенец, гр. София), пров. интерв. на 13 юли 2023, София, от д-р Вл. Спасова Илиева, по НП „Диаспората в движение...“ № КП-06-Н70/6 от 13.12.2022 г.

⁸⁴ Имат се предвид събитията и броженията около т. нар. Алтернативен синод, възникнал в 1992 г. в резултат на разкол в Българската православна църква. Превратът в църковната организация е в нарушение на Устава на БПЦ и е извършен с подкрепата и помощта на управляващите политически сили. На 1 юни по заповед на военния министър Александър Сталийски отборът по карате на ЦСКА окупира Синодалната палата. Под ръководството на Христофор Събев и на политици от СДС е завзета и Софийската семинария, следва и неуспешен опит за превземане на Софийската митрополия.

то. Друг е въпросът, тази особеност добра или лоша е. Аз например [В. Ш.], виждам много добри неща в това [Митев, Д. 2020].

Според отец Дмитрий Терзи (бесарабски българин от село Бургунджи/ Виноградовка, Украйна, служещ днес в храм „Св. Георги Победоносец“, гр. Разград)⁸⁵ именно тази особеност, вероятно би могла да обясни липсата у българите на „онова характерно за украинци и руснаци-рязко преминаване от една в друга крайност, което, от своя страна, ни държи по-устойчиви във вярата“:

От вярата до неверието крачката е малка. И когато нещо не е така, както би трябвало да бъде, или мирянинът се разочарова в нещо, той веднага прескача в сектата. При българина обаче сектата не вирее! Защото българинът, с неверието си отрича и сектата, което е добре донякъде. – Защо в Русия е пълно със секти? Затова защото те прескачат бързо бариерата, и за жалост, пълнят сектите [...] Аз не хваля българина, но го подкрепям като цяло в това, че ние не сме в крайност, но сме твърди. Не бива да сме прекалено в строгост, но да не сме и крайни. Българинът не бива да го държиш много строго! Той обича сам да стигне до това [вж. интервю с о. Д. Терзи в: Спасова Илиева, Вл. Архив. мат. 2024].

Според същия духовник у нас липсва натрапчива показност във външните религиозни прояви (може да не бий толкоз челобитни, но той вътрешно не си позволява да преминава тая граница, отивайки в други течения, и да предава вярата си! Той вътре си го има генът! Тоест аз може да не ходя редовно на служба, може веднъж на годината, може пет пъти на годината да отида, но никой не може да ме бутне от вярата ми! [пак там]).

И двамата бесарабски духовници прозират в „съмняващата се“ в религиозно отношение душа на българина нещо „генетично“, но и „здравословно“. Другото състояние според тях, води до резки емоционални и неразумни решения, като влизане например в „необмислени военни действия“ или лесно приобщаване към сектантски организации.

Относно причината за слабата религиозна просветеност на българите днес, която занимава Шаган⁸⁶, и дали реално става дума за „слаба религиозност“, или по-скоро за „по-дълбоко надникване във вярата“⁸⁷, бесарабският духовник от Молдова, е по-склонен да мисли, че съ-

⁸⁵ Пристига в България веднага след падането на Желязната завеса, бягайки от хиперинфлацията и базработицата в региона на Бесарабия. Установява се в с. Балкански (Разградско) при вече задомените там негови сестри. Получава съдействие от Фондация „Българска земя“, която урежда административно и правно възможностите му за постоянно пребиваване и последвалото придобиване на българско гражданство (Подробно за процеса на реемиграция на българи от Бесарабия към България през 90-те години на XX в., за държавната политика, а също и за участието на неправителствените организации, каквато в онзи момент се явява и фондация „Българска земя“, вж. [Ташев, С. 2000]). В началото работи към селската земеделска кооперация, редовно посещава църковните служби и помага на клира. След препоръка пред тогавашния Русенски митрополит скоро е ръкоположен за свещеник. Богословско образование във Великотърновския университет придобива на по-късен етап от живота си, бидейки вече официално част от българското духовенство.

⁸⁶ Ние българите [...] навсякъде носим един и същ белег на своята религиозност, която се отличава от другите. В България, както и в Бесарабия, ние се смятаме за едни от най-нерелигиозните, може би, най-невъцърковените, с по-слаба религиозност, или по-особена [интервю с о. В. Шаган в: Спасова Илиева, Вл. Архив. мат. 2024].

⁸⁷ Все повече започвам да се убеждавам в това, особено сега, като се сблъскахме с хората от Украйна, с бежанците от там, пък и вследствие на моят опит и допир с тези от Руската църква. Започвам да отбелязвам, че може би, нашата религиозност не е показна както тази в Украйна. Видно е че те са по-религиозни като че ли повече спазват църковните си обичаи, но в същото време, нивото на познание на вярата, искреното отношение, не е толкова дълбоко според мен [...], ако копнеш малко по-надълбоко, се вижда, че това всичко е повърхностно, и в дълбочина няма нищо. И може би, и това е една от причините, която е довела този на пръв поглед дълбоко религиозен народ, до това да се бият помежду си, по този жесток начин. Тоест, вяра, без основание. Вяра, без познаване и без разбиране на това, кой е Христос и защо е дошъл. Друг е въпросът, доколко и българите имат познание за това [пак там].

народниците му в България притежават някаква „улегналост и мъдрост в определени отношения“ и не биха се хвърлили толкова лесно в битки например за „такива никакви странни идеи“. Поставя се въпросът: *Дали това е резултат от древността на нашата нация, която „се държи“ като „улегнал човек“, или защото в религиозната култура на народа ни е залегнало такова качество, което ни кара да не бързаме с подобни решения* [вж. интервю с о. **В. Шаган** в: **Спасова Илиева, Вл. Архив. мат.** 2024]. Според него точно това е причината, която предопределя липсата на предприемчивост у българина в сравнение с другите народи:

именно поради прекалената ни внимателност, предпазливост, или страхливост във вземането на решения: защото на младият човек е присъщо безстрашно да надниква в страшния двор, докато по-възрастният, по-опитният, вече той ще внимава дали да надникне, няма ли да му падне някоя тухла на главата, и така нататък [пак там].

Поради специфичните фактори и обстоятелства, обуславящи живота на колонистите и тяхната географска и физическа откъснатост от прародината, гледната точка на завърналия се от Украйна отец Дмитрий за вярата и религиозността на неговите събратя в Бесарабия, е силно субективизирана. Привиждана и живяна като неразривна част от идентичността на българите в Буджака в неговите представи вярата придобива „биогенетични“ характеристики, определена е като „генетично заложена“, която „се предава в семействата“, „като вътрешна потреба“, с която „хората са закърмени“⁸⁸ [вж. интервю с о. **Д. Терзи** в: **Спасова Илиева, Вл. Архив. мат.** 2024]. Според отец Василий това изглежда така, защото правилата в диаспората на север (т. е. в Буджака) се спазват много по-стриктно отколкото у нас (в България), *хората там са по-готови да слушат, по-послушни са, а авторитетът въобще, и не само свещеника, се ползват с голямо уважение сред общността, защото те искат да са част от тази традиция, която може би идентифицират с българското, но им липсва сериозна църковна просвета* [вж. интервю с о. **В. Шаган** в: **Спасова Илиева, Вл. Архив. мат.** 2024]⁸⁹.

1.2.2. Мисионерска и просветителна дейност в родния край

Отец Василий е единственият завърнал се в родното място (Тараклийски район, Молдова), след обучението си в България семинарист, който сериозно работи за каузата – в българските църкви в Молдова да се говори на езика, който той усвоява в България, а именно, книжовния български език:

**Всички съветски граждани, в това число и българите, преди 10 ноември 1989 г., имаха право в паспортите им да пише, че са българи. Никой не ни отнемаше това право, но нямаше възможност да учим български език. Нямаше български училища, изобщо не се преподаваше майчиният ни език. Аз никога не съм учил български език в Молдова – говорех го със семейството си. Там живеем компактно, тоест общуваме помежду си на български език. Не съм имал възможността да изучавам българската граматика например. Начинът, по който говоря днес, съм го придобил тук, в България. За което впрочем съм много благодарен, тъй като българите в Молдова все повече губят своя майчин език. Имам чувството, че ако не направят нещо по въпроса, ще го изгубят, защото са много силно повлияни от руската и молдовската култура и език [Митев, Д. 2020].*

⁸⁸ При тях няма никакви съмнения, ама има ли, ама няма ли, ама не съм го виждал, да го видя, и т.н.. А българинът тук, условно казано, е Тома неверни [вж. интервю с о. **Д. Терзи** в: **Спасова Илиева, Вл. Архив. мат.** 2024].

⁸⁹ В тази връзка покойният протоiereй Георгий Шарков отбелязва, че *твардичани са много религиозни хора: „От раждането си познават Закона Божий... Православието е дълбоко залегнало в сърцата им, то тече във вените им. Има толкова дълбоки и силни корени, че ще бъде невъзможно да бъдат изкоренени. Като пример той разказва, че когато през 40–60-те години им е било забранено да се причастяват, да се венчават или да кръщават деца в Твардишката църква; те все пак намират изход, отивайки в други църкви, разположени в Абаклия и Болград* [вж. **Думиника, И.** 2020].

При това аз имах претенции, че говоря вече на български, не на нашия, а на чист български, та затова за мене беше много важно, и до ден днешен остава важно, да се говори на „чист“ български там, тоест на литературния. Те могат да ви кажат: „– Ама нашият е много истински, ний сме запазили езика“, но това всичко е смешно, защото те са запазили някои думи само, които ние вече сме ги, не забравили, а просто нашият език се е усъвършенствал. Не можем да говорим „гълчим“ например, тук [има се пр. в България] на днешния литературен език, защото това е диалектна стара дума. И понеже българите, като идват тук [има се пр. в Молдова], казват: „– Ох, ама вий сте запазили стария език, толкова ми е мило!“ – трябва някой да им каже: „– Не е така, това хич не е така! Вашият език е доста увреден вече, тотално се губи!“. Буквално се асимилира вече с русизми, а навремето не беше чак толкоз, прези 30 години, че и повече [вж. интервю с о. В. Шаган в: Спасова Илиева, Вл. Архив. мат. 2024].

В тази връзка трябва да се отбележат и наблюденията на руския филолог, историк, славист и българист акад. Николай Державин⁹⁰, който в началото на XX в. прави мащабни проучвания сред българското население в Бесарабия, Таврия и Крим. Проучвайки традициите в редица български селища в Бесарабия, той отбелязва, че именно местните български говори оказват съществено влияние върху устойчивостта на празниците и обичаите във времето [Державин, Н. С. 1914, с. 49]. Същият учен обръща внимание и на все по-засилващото се влияние на руската култура сред това българско население, като изказва мнение, че ако не се вземат мерки, например да се доставя всякаква литература на български език, и хората да четат на родния си език, то „в едно скоро бъдеще това българско население ще се русифицира“ [Державин, Н. С. 1914, с. 52]. Сто години по-късно, в началото на XXI в., езиковеди вече констатирали наличието на билингвални ситуации сред българите в Бесарабия. Изучавайки говорите на едно или друго селище, те посочват, че „най-проницаем е езикът на младите..., интерференцията засяга най-вече тези, които по социални условия са естествени билингвисти с диалектен български и руски език“ [Топалова, Св. Д. 1998, с. 349]; или че освен за междудиалектна интерференция, българският говор в с. Червоноармейское например: „представлява ярка илюстрация и за междуезикова интерференция (има се предвид влияния от руски и украински ез. – бел. авт.). Особено силно впечатление прави адаптирането на чуждите лексеми към българската граматическа система и нейната устойчивост“ [Барболова, З. 1999, с. 115–116].

Поради описаните тенденции веднага след завършването на семинарията в София (1994), воден от своята кауза, младият свещеник, още в началото на служението си в село Кайраклия, след неимоверни усилия и борби с властите успява да издейства връщането на храма на народа, превърнат в музей, тепърва създава енория – където 50 години е липсвал свещеник, и създава неделно училище. Сам обучава певци и клирици за храма, които с общи усилия и особена любов към пастира си изграждат и боядисват липсващия иконостас [вж. Личен архив 2024, интервю със Соня, с. Кайраклия⁹¹]. Апостол и будител, който обединява познатият ни Паисиев ентусиазъм в огнено единство с този на християнското благовестие, откривам в настоящия предстоятел на варненския храм „Св. Николай Мирликийски Чудотворец“⁹², който описва петгодишното си духовно служение в Молдова като „един прекрасен опит“, служение, което „до ден днешен се помни от всички хора в селото“ [вж. Личен архив 2024, интервю със Соня, с. Кайраклия].

Той е първият български свещеник, който проповядва на книжовен български език, чете Евангелието и служи на този език и много старателно и ревностно влиза в ролята на православен пастир, будител, учител, възродител и радетел за „изчистването“ на езика, според него,

⁹⁰ Державин (1877–1953) е роден в днешна Украйна, в село, чието население в по-голямата си част е съставлявано от български преселници.

⁹¹ Соня, 60 г., от с. Кайраклия, църковен певец и четец в храма в с. Кайраклия, пров. интерв. от д-р В. Спасова Илиева през май, 2024, в храма на с. Кайраклия. Предстои обработване и инвентариране на материалите.

⁹² Днес той е предстоятел на храмът чийто парон е закрилникът на моряците в гр. Варна.

изцяло „увреден“ от русизми и турцизми и „който днес буквално се асимилира, и с много бързи темпове върви към загубване“ [вж. интервю с о. **В. Шаган** в: **Спасова Илиева, Вл. Архив. мат.** 2024]:

Ние сме усвоили повече руската и съветската култура там, за добро или за лошо, вече е друг въпрос. А тук хората са си останали в своя „котел“. В този „котел“ се е развивала все пак българската култура, в това число и езикът. Там ние се озовахме в друг „котел“, – на руската култура, в началото имперска, после съветска, сега и постсъветска, и езикът на българите не се е развивал разбира се, те никога не са го изучавали, култивирали са го само в домовете си, в семейството. От друга страна, в българските села в Украйна и Молдова, понякога дори в едно и също село, съжителстват различни български диалекти, всеки със своите особености, запазил лингвистичните характеристики на мястото откъдето са се преселени тези хора⁹³. От тази гледна точка, езикът не се е развивал. Да, те са си пазили обичаите, това всичко е било на битово ниво, и сравнително добре са си ги опазили.

За велико съжаление, споделя моят събеседник, днес може да се констатира, че това, което е било „посято“ от тази руска култура в този [български] народ [там], ражда своите плодове. Сега тепърва си личи как много бързо те се асимилират. В последните двадесет, триседет години много бързо изгубват своя език, макар че вече го учат в училищата. Няма българско училище, но има предмет „Български език и литература“, обаче много бързо го изгубват.

*Моята сестра вече говори със своите внуци на руски, което преди тридесет години би било парадоксално – в българско семейство да си говорят с децата на руски [вж. интервю с о. **В. Шаган** в: **Спасова Илиева, Вл. Архив. мат.** 2024].*

Голяма част от учениците на Василий Шаган от село Кайраклия и околностите, около 20 човека, кандидатстват в двете духовни семинарии в България, лично насърчавани и буквално завеждани в България от него. Постепенно, научавайки един от друг за този възможен път към България, те се решават на сериозната крачка за духовно образование в прародината⁹⁴. Някои от тях се посвещават на свещенство в Молдова (напр. о. Александър Дериволков в гр. Тараклия, о. Виталий Богданов в с. Твардица), други, като Георги Крясков, в България (гр. Свиленград)⁹⁵, трети се реализират като иконописци (Андрей Крясков в гр. Бургас), реставратори, или църковни певци в Западната епархия в Берлин например, където активно участват в църковния живот, а някои продължават в съвсем различна посока, но остават да работят в помощ на Църквата („те никога не „напускат“ Църквата“)⁹⁶. Има и такива, които напускат семинарията

⁹³ Относно българските говори в Бесарабия, вж. [Кондов, В. 2005, Кондов, В. 2019, Топалова, Св. Д. 1998, Колесник, В. О. 2008].

⁹⁴ През 2009 г. между завършващите семинаристи са бесарабските българи: Александър Виталиев Ръку (р. 1989 г.), Денис Симеонов Кара (р. 1989 г.), Николай Николов Касапов (р. 1990 г.) – всички от с. Кайраклия, Павел Петрович Овчар (р. 1989 г.) от гр. Кишинев, Руслан Михайлович Михов (р. 1991 г.) и Андрей Василевич Крясков (р. 1990 г.) – от гр. Тараклия [вж. **Семинарист** 2009, с. 3].

⁹⁵ Отец Георги освен за църквата в кв. „Гебран“ отговаря и за още 10 храма в Свиленградската духовна околия. „България я чувствам със сърцето си повече от Молдова, където съм роден“ ...Да поеме по пътя на вярата, Георги решава още на 17-годишна възраст. Тогава напуска родния си град Тараклия в Молдова и тръгва за България да се учи за духовник. За Софийската семинария му разказва приятел от детинството. По това време Георги вече е завършил един семестър в музикален колеж, където усвоява тънкостите на акордеона. За решението си да се откаже от кариерата на музикант, да загърби материалните удоволствия и да се посвети на Бог, отгледаният в семейството на инженер-механик и учителка свещеник казва, че го е взел спонтанно, но без колебание. „Със сигурност е промисъл Божия. Дори и не съм помислял за това, преди да вляза в семинарията. Но още щом стъпих на българска земя и влязох в Духовната академия, почувствах успокоение и обновление в душата си“, спомня си отец Георги [Славова, К. 2009].

⁹⁶ Завършвайки семинарията, те никога не „напускат“ Църквата, и никога не забравят това, което са учили, усетили и изпитали. Тези деца си запазват вярата, остават в Църквата. С други думи

още в началото, други продължават в съвсем различна посока, и това е естествено, защото на тази възраст децата трудно се ориентират, това трябва да е много дълбоко призвание, което човек да усеща и да направи своя решителен избор, след всичко което може да срещне, в това число, и в семинарията [интервю с о. **В. Шаган** в: **Спасова Илиева, Вл.** Архив. мат. 2024]. Но това, което се оказва важно за бесарабските възпитаници на семинарията, както констатира протодякон Слави Спасов е, че те са взели важните неща от това образование, знанието за християнската вяра, и не по-малко важна за тях се оказва възможността да се преборят в реалния живот, сиреч да постигнат някаква финансова стабилност, която никога не са имали [**Личен архив** 2023, интервю със **Слави Спасов**].

Днес, за разлика от разгледания по-горе възрожденски период, българските свещеници в Молдова са малко, но проблемът в енорийските общности в българските села се състои в това, че те не се ръководят от българи. При четенето на *Апостола* и *Евангелието* на църковнославянски език по време на богослуженията отец Василий споделя, че „дори четящите често не го разбират“, „което е притеснително, и води единствено до обредност“ [**В. Шаган** в: **Спасова Илиева, Вл.** Архив. мат. 2024]. Значителна роля в това отношение играе и голямата дистанцията, която съществува между енориаши и свещеник в Бесарабия, където свещеникът по презумпция е „като издигнат в култ“ [**пак там**].

Липсата на български свещеници в българските диаспори⁹⁷ е една от причините, според отец Дмитрий Терзи от Разград (родом от Украйна), за липсата на знание и почит към и за българските светци в украинската част на Бесарабия (*почитат се общоправославни светии, като св. Димитър, св. Георги, св. Петка, но св. Йоан Рилски например е неизвестен. И ако е известен, то е тук-таме, и повърхостно* вж. [**Д. Терзи** в: **Спасова Илиева, Вл.** Архив. мат. 2024]).

От друга страна, по време на своите кратковременни завръщания в родното място, след постоянното си установяване в България⁹⁸, о. Василий констатира, че свещениците в Тараклия (Молдова), които са българи, „не следват“ българската традиция, а „живеят в руската духовна традиция“ [о. **В. Шаган** в: **Спасова Илиева, Вл.** Архив. мат. 2024]⁹⁹, което неизменно поставя въпроса за ролята на българската традиция и дали това е от значение в Църквата. Според духовника, *това е от значение, дотолкова, доколкото българите да могат да разбират българската култура, да я осъзнават и да могат да я предадат по най-искрения начин. Безусловно всяка Църква трябва има своя традиция. Проблемът е когато едната традиция, по някакъв изкуствен начин доминира над другата*. Според Шаган ценността на една традиция, не може, и не бива да бъде обвързвана с определена етническа или национална принадлежност, където идеята за превъзходство или унификация, неизменно ще бъде подхранвана от субективни фактори. В този смисъл, заявява отецът, *нашата църковна традиция е ценна, не защото ние сме българи, а защото тя е по принцип ценност, и в нея ще може да се види ценното, което другите нямат, и с тази ценност да допринесем за пълнотата на православието*¹⁰⁰. Всяка унификация свидетелства за оскъдност на духа, за неспособност да разширим себе си до

посятото като знание и опит, никога не се губи, то винаги дава своите плодове, рано или късно, по един или друг начин [**Личен архив** 2023, интервю със Слави Спасов]. Такъв е случаят със синът на Симон Бодур от с. Кайраклия например. Владимир Бодур, който не успява да стане свещеник, защото жена му почива, но въпреки това той живее изцяло в помощ на Църквата! [вж. интервю с о. **В. Шаган** в: **Спасова Илиева, Вл.** Архив. мат. 2024; **Личен архив**, интервю с **Владимир Бодур** и със **Симон Бодур**].

⁹⁷ Нашите хора милеят за проповеди на български език, но за жалост има йерархии и владци, които ги назначават [**Д. Терзи** в: **Спасова Илиева, Вл.** Архив. мат. 2024].

⁹⁸ След 5-годишното си служение в с. Кайраклия (междувременно учи задочно в Богословския факултет на Великотърновския университет), се завръща в България, където и до днес е предстоятел на „морския храм“ в гр. Варна.

⁹⁹ Тук под „традиция“ респондентът няма предвид юридическа принадлежност.

¹⁰⁰ Говорим за православие, тъй като според Конституцията, традиционна религия в Република България е източноправославното вероизповедание [вж **Конституция на Република България**, чл. 13. т. 3].

такава степен, че да можем да приемем всекиго с неговата самобитност, като благочестие, език, нрав, и светци¹⁰¹ [о. В. Шаган в: Спасова Илиева, Вл. Архив. мат. 2024].

Надписите на иконите на входа на българския храм в Тараклия например са на молдовски език, тоест на латиница, а не на кирилица, което по никакъв начин не допринася за запазване самобитността на Българската църква. Пример за обратното е съхранената сред българите в Бесарабия през социалистическия строй традиция – тайно да се четат проповедите на свети Софроний Врачански от т. нар. „Софроние“. Това, разбира се, оказва своето влияние за съхраняването на езика във вида, в който днес той се среща сред българите в Бесарабия. Езикът на „Неделника“ е цялостно проучен в монографичното изследване на Кети Ничева – „Езикът на Софрониевият „Неделник“ в историята на българския книжовен език“, [вж. Ничева, К. 1965, с. 247], а езикът на неговите съчинения е от изключително значение за началното изграждане на новобългарския книжовен език въобще. Трябва да се отбележи, че котелчани, където се формира като книжовник Софроний Врачански, освен големи патриоти с горд нрав и свободолюбив дух, „се отличавали и с по-издигнати духовни интереси“ [Вътов, В. 2001, с. 6]. Цели столетия там не прекъсва книжовната дейност – „като се започне от XVI в. насетне, до нас са достигнали имената на книжовници, като поп Дехо, Драгота Граматик, поп Люцкан, Тодор Люцкан, Добри поп Георгиев, поп Милко¹⁰², поп Тодор, поп Велико, Димо Грешният и др.“ [пак там], неслучайно, всички те са и духовници. В съчиненията на о. Софроний от букурещкия период, когато излиза и *Кириакодромионът* (Неделникът, или Софрониецо)¹⁰³, и от който до скоро се ползват нашите сънародници в Молдова, проличава определена тенденция към книжовна обработеност със средствата и възможностите на старата книжовна норма – черковнославянската.

Относно „загубената“ традиция *Софрониецо* да бъде четено при особени поводи, свързани с религиозния живот на колонистите, заслужава да споменем делото на отец Георги Шарков (1943–2015) от Твардица¹⁰⁴, който служи на български език, а през 2002 г. успява да преиздаде с финансовата подкрепа на местния колхоз „Библията“ на бесарабските българи през

¹⁰¹ Отецът сподели, че преди години, молдовците много трудно са се съгласявали българските и гагаузките енории да имат свой местен свещеник (това беше проследено и в първата част на изследването, относно възрожденските борби на енорияшите за да им бъде назначен свещеник, който да знае техният език), още повече, ако следва духовната традиция на народа си: *Още по-сериозен е проблемът за българите, които са свещеници там, но не обслужват български села, където е неизбежно да се проповядва на руски език. От своя страна, в гагаузките градчета, в църквите се служи и пее на турски език, там можеш да влезеш със своите богословски виждания, но със своя език не можеш*“ [о. В. Шаган в: Спасова Илиева, Вл. Архив. мат. 2024]. Отец Василий докато е бил в Молдова, е служил също и в гагаузка църква, където енорияшите са пеели на турски език.

¹⁰² С името на поп Милко от XVIII в. се свързва началото на Котленската книжовна школа, която обхваща и съседните селища Жеравна, Тича, Градец. Тя се характеризира със свои калиграфски навици в написанието и оформянето на ръкописа, с определени предпочитания в орнаментираността и т.н. Тук се преписват и подвързват часослови, евангелия, требници, минеи, сборници със смесено съдържание, дамаскини, исторически съчинения¹⁰. Никак не е случаен фактът, че именно Котел дава на Българското възрождане едни от най-големите му личности като Софроний Врачански, Георги Мамарчев, Стефан и Анастас Богориди, Г. С. Раковски, Неофит Хилендарски, др П. Берон, А. Кипиловски, Гаврил Кръстевич, Ст. Изворски, д-р Васил Берон и др. 11. Едни от тях оглавяват борбите за църковна независимост и за национално самоопределение, други отдават силите си за духовното и културно издигане и развитие на нацията, но и едните, и другите играят важна роля в строителството на националния книжовен език [вж. Вътов, В. 2001, с. 6].

¹⁰³ От този период са: *Неделно поучение и катехизис на православната вяра* (1803–1805 г.), *Изповедание на православната вяра* (Книга за трите религии – християнство, юдейство и мохамеданство) от 1805 г., *Житие и Страдания грешного Софрония* (1805 г.), *Кириакодромион* (Неделник) – единствената му печатна книга (1806 г.) и *Гражданское позорище* (1809 г.).

¹⁰⁴ Полага много усилия за духовното възпитание на своето паство. През 1991 г. към църквата е открито неделно училище, в което настоятелят обучава около 100 деца и възрастни на *Закон Божи*, а от септември 2012 г., по улиците на гр. Твардица духовникът провежда религиозни беседи с всички инте-

атеистичния режим, т. нар. *Софроние*, чиито копия отецът открива в с. Авдарма, с. Твардица и гр. Одеса¹⁰⁵. Благодарение на него днес в почти всеки дом в Твардица се пази новото издание на Софрониевия „Неделник“, като част от тиража е изпратен и в България. По инициатива на отец Георги се преиздава и духовна литература на български език, като „Детски молитвеник“ и „Псалтир“, предназначени за всички български енории на Република Молдова¹⁰⁶.

Към възраждане на „изгубената“ памет о. Василий призовава сънародниците си в Молдова, които днес се „поклонят повече на св. Матрона Московска, отколкото на св. Йоан Рилски и света Петка Българска“, на чийто произход¹⁰⁷, въпреки че е патрон на храма в молдовска Твардица (населена предимно с българи), не се отдава голямо значение. От своя страна, знанието за светите братя Кирил и Методий сред нашите молдовски сънародници, по една или друга причина, е изкривено или непълно – писмеността не се свързва с религиозната традиция, с църковното евангелско и равноапостолско просвещение. Самият о. Василий сподели, че изпитва гордост от българския произход на светите равноапостоли, че е чел творби на патриарха на българска литература Иван Вазов като младеж (на руски език, поради липсата на преводно издание), но въпросът доколко нашите сънародници днес биха го чели по желание и доколко държат на това да твърдят, че чрез българите руснаците получават просвещението си, е много спорен [о. В. Шаган в: Спасова Илиева, Вл. Архив. мат. 2024].

В този смисъл отецът будител подчертава важноста на това *българите да допринесат със своята святост, която трябва да внася регулиращи функции, за да може тази различност да предпазва от опасните състояния на чувството за величие и избраност на една единствена духовна традиция и за да няма налагане само на един тип святост и благочестие (както днес – в бившите съветски републики, където тази святост се отъждествява с месиянство).* – Днес границите се сляха като че ли и Русия все пак продължава да изпъква и това е нормално като велика нация, велика култура, в това число и литература, затова бесарабските народи в момента, в по-голямото си число, са проруски настроени [о. В. Шаган в: Спасова Илиева, Вл. Архив. мат. 2024].

ресуващи се от религията, като в крайна сметка, съставя брошура с текстовете на своите лекции. – Вж. [Думиника, И. 2020].

¹⁰⁵ С помощта на друг духовник о. Георги открива „Неделникът“ на Софроний Врачански в с. Авдарма, издаден в Букурещ през 1865 г., но с липсващи страници. Благодарение на помощта на енорияшите си, се сдобива с още два екземпляра, които също не са напълно запазени. В крайна сметка, научава, че в Одеската духовна семинария се съхранява издание на същото Напрестолно евангелие, което успява да получи благодарение на Алексей Иванович Забунов [вж Думиника, И. 2020].

¹⁰⁶ От 2013 г. Георги Шакров заедно със своите помощници – свещениците отец Владимир Паскалов и отец Виталий Богданов (предстои обработване и инвентариране на интервютата с о. Виталий и о. Владимир, проведени през лятото на 2024 г. в рамките на теренните ми изследвания по споменатия научен проект) – започва да развива социална енорийска дейност, включително организира събирането на средства за подпомагане на семейства от енорията с ниски доходи.

¹⁰⁷ Преподобна Петка, именувана също Параскева, живее през XI век, родителите ѝ били българи от градец Епиват в Тракия, на Мраморно море, между Силиврия и Цариград. През 1238 г. българският цар Иван Асен нарежда мощите да бъдат пренесени в столицата Търново. Царят и тогавашният български патриарх Василий заедно с огромно множество народ, тържествено ги посрещат. Мощите са поставени в построения за тях храм „Преподобна Петка“. През 1393 г. столицата била превзета от османците. Мощите на преподобна Петка са пренесени във Видин, който все още се задържал свободен под властта на Срацимир. През 1396 г. пада и Видин. Мощите са пренесени в Сърбия. През 1521 г. султан Сюлейман Великолепни превзема Белград и изпраща мощите на светицата на влашкия воевода Василий Воевод. В замяна на това Василий Воевод изпратил на Патриаршията значителна сума, с която е изплатена част от данъците ѝ, налагани от турската власт. Мощите на преподобна Петка Българска са пренесени в град Яш, Румъния, където почиват и досега, дълбоко почитани от целия румънски народ. Още от древни времена, паметта на св. Петка-Параскева се тачи благоговейно както в България, така и в Гърция, Сърбия и Румъния. Вж. [Житие на преподобната наша майка Параскева. – В: **Жития на светиите**. 1991].

От своя страна, проблемът при молдовците с религиозната традиция е още по-сложен. Те са част от Руската патриаршия, имат своя религиозна традиция и език и служат на молдовски, вече признат официално като румънски език. Поради това според Олег Каменшчик от с. Кайраклия (бесарабски българин, възпитаник на СДС. „Св. Йоан Рилски“, останал да живее в България)¹⁰⁸, *патриотизма в Молдова за нашите сънародници се оказва особено размита категория, а езикът „не принадлежи на държавата“*:

– *Ние, заявява младият богослов, живеем в държава, която е наречена Молдова, с официален език руски и румънски, гледаме руска и молдовска телевизия, и знаем, че сме българи! Към кого да проявяваме патриотизъм – към Молдова, към България, към Русия или към Украйна? [Личен архив 2023, интервю с Олег Каменшчик].*

Въпреки позицията на отец Василий Шаган по въпроса за богослужебния език в българските православни храмове в Молдова ще отбележа, че по време на моите теренни проучвания през май 2004 г. в гр. Тараклия, с. Твардица, с. Кайраклия и с. Кортен, в православните храмове „Св. Георги“ (Тараклия) и „Св. Параскева“ (Твардица) проповедите се изнасяха на български език¹⁰⁹, *Апостолът* в Твардица беше прочетен последователно на румънски и на български език (примесен с някои остарели или диалектни български думи характерни за селото), а *Евангелието* за деня – на руски и български език. Песнопенията бяха изпълнени на църковнославянски език в стил „руско хорово пеене“, който в последното десетилетие масово навлезе в почти всички катедрални храмове в България, измествайки източното пеене по невми.

1.2.3. Духовно-просветна дейност в прародината

От началото на новия милениум отец Василий свещенослужителства за период от около три години при храма в квартал „Галата“ във гр. Варна, след това е назначен в храм „Св. Николай Чудотворец“ в същия град и заедно с това, оглавява, и бих казала създава, разбира се, с помоща на съработници, „съмишленици“, както сам ги нарича – „приятели в Христа“, Духовно-просветен център при храм „Св. Архангел Михаил“ [вж Ангелов, С. 2008]. Само по себе си създаването на център от този тип към православен храм, е революция за времето си в България. Освен всичко отецът успява да създаде и енория – църковна общност към храма, наподобяваща познатите за българина преди 1950 година, църковни братства¹¹⁰, разтурени с налагането на атеистичния политически режим в страната. Представлява ли са прицърковни организации за просвета и добротворство с важната задача да съдействат на Църквата в делото за религиозно-църковното просвещение. Братствата издават много книги и брошури, уреждат сказки и беседи, но освен благотворителна дейност и религиозно образование една от целите им е и борба с настъпващия атеизъм. След закриването им през 50-те години на миналия век, както подчерта по време на моите теренни изследвания, организаторът на богословските беседи в центъра, Борислав Аврамов¹¹¹: *впоследствие, постепенно губим този дух на общност, който се възпитава единствено в Църквата. Училището може да възпита някакво патриотично чувство за минало, за историята, но общност не може да създаде!* [Личен архив

¹⁰⁸ Олег Каменшчик, бивш семинарист от с. Кайраклия (Молдова), 30 г., днес софтуерен разработчик, пров. интерв. от д-р Владислава Спасова Илиева, на 14 юли 2023, в гр. София, по НП „Диаспората в движение...“, по договор № КП-06-Н70/6 от 13.12.2022 г.

¹⁰⁹ Примесен с някои остарели или диалектни български думи характерни за селото.

¹¹⁰ През 1908 г. в гр. Русе например вече има такова братство, въпреки че Св. Синод изработва „Устав за уредба и ръководство на Православно Добротворни-Просветни Братства в България“, едва през 1919 г., когато енорийските братства са се превърнали в мощна вълна, носеща голяма част от социалната и просветна дейност на Църквата [Паралингов, Е. 2002].

¹¹¹ Борислав Аврамов, завършил право, от 1999 г. работи във Варненска и Великопреславска митрополия, един от служителите на Духовно-просветния център, води православни и исторически беседи в центъра, пров. интерв. от д-р Вл. Спасова Илиева, на 24 юли, 2023, в храм „Св. Архангел Михаил“ – Варна.

2023, интервю с **Б. Аврамов**]. Енорията всъщност представлява „общността, в която се събират различни хора от различни етноси, с различно образование и от различни части на града“. Ако членовете на такива общности днес успяват да намерят общ език, преодоляващ различията в социално отношение помежду си, това означава, че „свещеникът е успял да изпълни своето призвание, създавайки атмосфера, в която всеки да се чувства приет, разбран, и обичан“ [о. **В. Шаган** в: **Спасова Илиева, Вл.** Архив. мат. 2024], като се имат предвид предизвикателствата на времето и налагащият се феномен на „самотния“ човек в епохата на новите комуникации.

Свещеникът от молдовска Бесарабия пренася този *дух на общност* със своето *различно родолюбие* [**Личен архив** 2023, интервю с **Б. Аврамов**], естествено следствие и от различния поглед, който той има върху „българското“ изобщо, като се вземе предвид „различното“ начално училищно образование, което получава в Молдова, и военната повинност, която отбива в казармата в Монголия по време на военните действия във вече отделящата се Молдова. Бидейки малцинствена група в Бесарабия, нашите сънародници на север съумяват да запазят този дух на общност, неизменно подкрепяйки се взаимно (*Те са се подпирали един друг, а ние тук сме доминираща общност и няма нужда да се подкрепяме за да оцеляваме* [**пак там**¹¹²]).

Атеистичният политически режим в България води до „забравя“, „изтриване“/ „приспиване“ на чувството за религиозна общност, а общността, която комунистите се опитват да създадат на базата на партийни идеали, много скоро рухва¹¹³. В този смисъл духовната семинария е онази специфична образователна институция, която би могла да възпитава в „дух на общност“, възпитавайки в християнските истини¹¹⁴, и това не е случайно. Както беше проследено в първата част на това изследване – през периода на Възраждането именно семинарските учебни заведения са тези, които „раждат“ и „въз-питават“ (‘духовно хранят’) българските будители.

В края на ХХ и началото на ХХІ век около бесарабския духовник във Варна – харизматична личност, която събира много и различни хора, а атмосферата в храма по време на проповедите му се усеща като жив организъм, наблюдаваме процес на „събуждане“ на православието и енорийските общности в България. Това се дължи преди всичко на ясното богословие, което се откроява в поднасянето на проповедите и в общуването му с енорияшите. Тонът, който Шаган задава в общността, поставя в центъра литургията, която е общо дело и обща служба. Той е първият духовник в града, който говори за честото причастяване, за проповедта и за нейната изключителна важност: „Това сплотява хората, и ги стопля“ [**Личен архив** 2023, интервю с **Б. Аврамов**]. Специалните молитви, които в сюрреалистичния момент на светата божествена Литургия повечето свещеници в България четат тихо в олтара¹¹⁵, и не са чувани от миряните, този свещеник произнася гласно, подчертавайки, че *те са стълба на св. Литургия завещани ни от св. Йоан Златоуст и св. Василий Велики, и защото в това Тайнство участват всички, в това число и миряните* [а не само презвитера] [о. **В. Шаган** в: **Спасова Илиева, Вл.** Архив. мат. 2024].

Църковната общност според Аврамов започва да функционира, когато стане ясно, че центърът на случващото се в храма са Литургията, Причастието, Евангелието и проповедта, а не свещеникът. Тоест отношенията не остават на ниво „аз и свещеника“, „аз и моя духовен

¹¹² Авторът на тази констатация – Б. Аврамов, е един от всеотдайните съработници в духовно-просветния център, особено обичан от децата и младежите събеседник, познаващ добре отец Василий от пристигането му в града и участвал многократно в поклонническите пътувания до Бесарабия.

¹¹³ Съвсем не на шега, същият заключава, че: *Господ особено промислително е отделил „онези“ българи от нас, за да не стават и те като нас!* [**Личен архив** 2023, интервю с **Б. Аврамов**].

¹¹⁴ Бих искала да обърна внимание върху значението на думата „възпитавам“, идващо от „въз-“ ‘духовно’, ‘висше’, и „питание“ – ‘храна’. В същият контекст „образование“, не означава процес на предаване на знанията, натрупани с поколения, а стремеж към уподобяване на човека до Божествения образ, ‘обожение’, чрез тези знания.

¹¹⁵ Става дума за специалните молитви по време на светата Евхаристия, които е зададено да се четат „тайнствено“, но някои свещеници приемат това в смисъл на „тайно“ и затова не ги произнасят гласно.

отец“ [Личен архив 2023, интервю с Б. Аврамов], при което ниво няма как да се формира това общностно единение.

Същият тон задава и известният македонски проповедник Ивица Тодоров¹¹⁶, който многократно участва в беседите организирани по това време от о. Василий и хората от енория, и така с общи усилия, започна споменатият феномен на „събуждане“ на живота в православието, който бесарабския будител заварва в състояние на „унес“, доведен единствено до обредност (ситуация, характерна за цялата страна по време на т. нар. преход, от един към друг политически режим).

Вълната на промяната в енорийския православен живот в страната, за която става дума, тръгва именно от о. Василий Шаган, но тя според Аврамов е „дълго жадувана“ (*Хората желяеха тези неща, желяеха проповед, желяеха причастие по-често, вярваха в нещата, които той говореше [пак там]*).

Поколението от млади свещеници, които завършват по това време, също възприемат този „общ енорийски дух“ и го въвежда в своите храмове. Днес техните енории са ориентирани около литургията и светото Причастие, а не около самия духовник [пак там].

Заедно с беседите, които се организират в новооткрития център, започват да се представят и книги, православна литература, а впоследствие се взема решение да се определи седмица, в която всеки ден да се представят нови книги. По този начин от 1998 г. се поставя началото на *Седмицата на православната книга* в града, в чието организиране участват всички заедно (Борислав Ангелов, който работи към Варненска митрополия, о. Василий, о. Ивица от Скопие, о. Георги от Аспарухово заедно с Павел и семейството му, които от протестанти, стават православни християни под влияние на една от тези беседи). С помощта на дарение от обръналия се от протестанството Павел, се създава книжарница за православна литература, наречена „Благослов“, както и библиотека към нея. Дълги години това е най-богатата книжарница от този тип в града, която работи всекидневно и олицетворява енорийския център, където през зимата всички енорияши се събират „на кафе“, а през лятото – в откритото пространство до нея. Някои от първите издания на *Седмицата на православната книга*, която се превръща в международен фестивал, чийто ръководител е самият Василий Шаган, се провеждат в Духовно-просветния център.

Общината приема радушно тази инициатива и постепенно съдейства в много дейности, които се преръщат в съвместни благодарение на доверието, което презвитерът и съмишлениците му от центъра успяват да спечелят. Заедно с Дирекция „Култура“ към Общината се стига до сключване на споразумение за сътрудничество за духовна култура и просвета, и съвместно осъществяване на проекти, като младежки ораторски форуми, състезания, лагери, изложби, пленери, и др. През 2011 г. е учредена фондация „Човек на фокус“, в центъра работи и неделното училище на енорията, а в малката сграда в двора на храма – шивашко ателие. Руска Делева¹¹⁷ изработва покривки за царския престол, покровци, кърпи за кръщаване с бродерии, монашески облекла и други църковни принадлежности. До лятото на 2023 г. в центъра се провеждат и просветните дейности към двата храма („Св. Николай Чудотворец“ и „Св. Архангел Михаил“), намиращи се много близо един до друг, които до този момент са функционирали „като една енория, една душа и сърце“ [о. В. Шаган в: Спасова Илиева, Вл. Архив. мат. 2024], но днес с решение на варненския митрополит двата храма се отделят, всеки със своите свещеници, богослужения и просветна дейност¹¹⁸.

Тръгвайки от грижата за подрастващите в енорията, отец Василий заедно със своите приятели и съмишленици, които се събират около него, умножава даровете, които е получил, в

¹¹⁶ Македонски свещеник от мисионерския център „Св. св. апостоли Петър и Павел“, гр. Скопие, възпитаник на Великотърновския богословски факултет.

¹¹⁷ Съвсем отскоро, вече покойница.

¹¹⁸ Причината – лично решение на митрополита, но въпреки формалното разделение това, което наблюдавам, е, че двата храма продължават да функционират в своеобразно единство и синхрон, следвайки „заедността“, на чиято база са наченали градежа си като енория.

ползва на другите, за духовното просвещение и възпитание не само на младежите, но и на възрастните¹¹⁹. Един от плодовете на тези дарове е историческото младежко ежесечно списание „Алтернатива“, издание на Варненска и Великопреславска света Митрополия, с мисионерско съдържание, целящо да привлече интереса на младите и търсещи хора към православната вяра, да ги запознае с гледната точка на православната мисъл по проблемите на съвременния свят [Аврамов, Б., Манолов, Г. 2021, с. 10]. Това е може би единственото списание в България оцеляло двадесет и няколко години без прекъсване. В началото се издого само от два листа, дълги години съдържа четири листа, а преди пет години променя дизайна си в цветна книжка (около 30 стр.), която не е комерсиална и много бързо се изчерпва.

Отец Василий е автор и на идеята за построяването на паметник на светите братя Кирил и Методий в гр. Варна.

Духовно-просветният център присъства активно и в интернет пространството чрез *сайт* [www.arhangel.bg] и *YouTube* канал и по този начин всички събития, въпроси и информация, свързани с християнската вяра и култура, които се организират и провеждат, достигат до най-широк кръг последователи. Периодично там се организират енорийски срещи, богословски беседи и дискусии, курсове по източно църковно пеене, поклоннически пътувания в страната и чужбина, детска енорийска школа „Кандилце“, в която се включват свещеници, родители и някои енорияши заедно с децата си. Организират се излети в околностите на града. На Възкресение Христово всички деца с родителите си се включват във „Великденското биене на храмовите камбани“.

В Международния форум на православната книга участват значими митрополити и професори от страната и чужбина. Представяни са християнски игрални и документални филми, организира се „Младежки православен форум“, който всяка година има различно мотото, а по време на форума се провеждат обучителни тренинги и екскурзии до важни локации, свързани с християнската история на България.

Енорияшите се включват и в пешеходния поход от София до Рилския манастир, организиран от Богословски факултет на Софийския университет. На 1 юли с „Поклонническо пътуване до Каварна“ енорияшите отбелязват празника на светите безсребърници Козма и Дамян и на преп. св. Йоан Рилски, включват се в „Шествие до хълма Чиракмана“, където в основите на раннохристиянски храм от V–VI в. се отслужва Акът към светиите. Организират се състезания за ораторско майсторство, младежки доброволчески инициативи за почистване и облагодяване на места с важно християнско значение в района и др.

От 2012 г. в центъра се организират „Трапези за бедни“, работи се със социални центрове в домовете за стари хора и в терапевтичните центрове за зависими. По проект *Съпричастност* протича постоянно общуване на хора, нуждаещи се от духовна подкрепа, със свещеници и специалисти психолози и психоаналитици. Предлага се курс по фотография, а през лятната ваканция се приемат посещения на детски групи, които чрез адаптирана беседа се пренасят в епохата на Възраждането, а чрез пограмата „Хлебна азбука“ (практическо месене и печене на хляб на открито) децата се научават как се прави хляб и какви са неговата християнска символика и значение.

През лятната ваканция се провежда детски пленер под наслов „Колко са чудни делата ти Господи!“, в който деца и младежи в продължение на пет дни заедно рисуват в двора на

¹¹⁹ Така например, на 17 февруари 2016 г. в Дома за стари хора „Гергана“ в гр. Варна по съвместна инициатива на Духовния център, Митрополията и Общината е осветен новооткрит параклис в чест на чудотворната икона на Пресвета Богородица „Геронтиса“ (Старица), който през 2012 г., след атентата в Сарафово, е закрит и превърнат в стая за охрана, но през 2015 г. е ремонтиран и приспособен за нуждите на хората. В рамките на тази инициатива, всяка сряда, християни от енорията на о. Василий при храм „Св. Николай Чудотворец“ посещават възрастните хора за разговори и беседи, свързани с предстоящите църковни празници. През постите те се срещат свещеници, които ги подготвят за изповед и причастие. Вж. [Алтернатива. 2016, с. 34].

храма¹²⁰. В чест на св. апостол Андрей, който донася Словото Божие в морския град, от 2018 г. там се организира историческа и богословска конференция, т. нар. „Андрееви четения“. Под наслов *Будителски слова* във връзка с Денят на будителя в центъра се провеждат поредица от срещи със съвременни будители, като проф. Г. Каприев, доц. В. Вачкова и др.

В духовния център се поддържа постоянната изложба „Българската писменост“, в която са експонирани възрожденски книги, старобългарски епиграфски паметници, включена е и мултимедийна презентация за християнския смисъл, заложен в названията на буквите от светите братя Кирил и Методий.

В откритото културно пространство в двора на църквата, наречено „Проглас към Евангелието“, са представени ликовете на най-великите български светци, йерарси и владетели на Първото и Второто българско царство, довели до утвърждаването на християнството сред българите.

Симптоматично е, че сградата, в която днес се помещава този *Духовно-просветен център*, всъщност е Първото българско училище във Варна. Открито през 1862 г., то е наречено *Българско централно училище*. В него преподават видните български възрожденци Сава Доброплодни и Петко Славейков. През 1865 г. първият етаж на училището е престроен в църква „св. Архангел Михаил“, която според първоначалната идея трябва да носи името на светите братя Кирил и Методий. Необходими потреби за новата черква са взети от храма в с. Николаевка, където служи свещеник Константин Дъновски, бащата на основателя на т. нар. „Бяло братство“ Петър Дънов¹²¹. Това се превръща в първият храм в града, в който не се служи на гръцки език, а само на църковнославянски език¹²². През следващите години в сградата на училището, съжителстващо с църква, се помещава и българската църковна община.

В същата сграда през 1870 г. благодарение на инициативата на Янко Славчев, Константин Тюлев и Димитър Станчев българите откриват и свое читалище наречено „Възрождение“, а неговите създатели си поставят за цел *да разпространява разни познания и вкус на прочит, да служи като подпорка на тукашното и на епархиалните учебни заведения, и да помогне за възраждането на българщината в тукашното и на околните население* [Аврамов, Б., Манолев, Г. 2021, с. 10]¹²³. Не е случайно, че точно в двора на това училище и църква на 28 юли

¹²⁰ Вж. [Колко са чудни делата Ти-филм БНТ 2021]; аз също съм документирала със снимков материал пленера и функционирането на програмата „Хлебна азбука“, по време на теренно изследване в гр. Варна, през лятото на 2023г, проведено по споменатия по горе НП [вж *Диаспората в движение* 2023].

¹²¹ Трябва да се отбележи, че именно в с. Николаевка за първи път се събират първенците от всички околни български села по черковния въпрос в България и съставят на 21 май 1860 г. протокол, с който се отказват от Цариградската патриаршия и нейните владици, като признават за свой върховен черковен наставник Иларион Макариополски [Първата българска църква „Св. Архангел Михаил“ 1915].

¹²² „Тази черква е първият български храм от новата история на Варна (от XIX в. насам). До нейното създаване тогавашната малка българска общност в населението с преобладаващо турско и гръцко население град (в навечерието на Освобождението българите са наброявали около 3500), се черкува в другите варненски храмове, в които богослужението се извършва на гръцки език. Няколко години преди отварянето ѝ евангелието се чете на български език само в старинната черква „Св. Георги“ (веднъж седмично), след като по искане на тогавашния вицеконсул на града Александър Рачински гръцкият митрополит дава съгласие службите в тази черква да бъдат на църковнославянски език. Но скоро тази привилегия е отнета, след т.нар. „Великденска акция“, състояла се на 3 април 1860 г., когато по време на тържествената великденска служба в българския храм „Св. Стефан“ в Цариград митрополит Иларион Макариополски не споменава името на вселенския гръцкият патриарх и на негово място казва *всякое епископство православных*. С този акт се прави съществена крачка в борбата за независима Българската църква“ [Първата българска църква „Св. Архангел Михаил“ 1915].

¹²³ „Историческият момент, от който датира началото на възраждането на българщината във Варна, се отнася към 1860 година. Три важни и знаменателни събития са станали през тази година: 1) на 12 март се отслужва първа служба на църковнославянски език в църквата „Св. Георги“; 2) на 11 май се съставя първата българска община, и 3) на 19 август се отваря първото българско училище. В тези три

1878 г. във Варна е обявено Освобождението от османско владичество. Службата на църковнославянски език изразява стремежа, идеала на българите да имат своя, родна, независима Църква, *която единствено можеше да ги обособи като отделна нация и да им даде правото на самостоятелна, юридическа единица пред турската правителствена власт*. Вж.: [Първата българска църква „Св. Архангел Михаил“ 1915]). През 1915 г., по случай петдесетгодишнината на първата българска църква във Варна, църковното настоятелство издава малък исторически очерк, в който мястото е наречено „неугасващо огнище и истинска крепост на българщината във Варна“ [пак там].

През 1959 г. сградата е превърната в Музей на Възраждането, но след многогодишни борби, през 2022 г. храмът е върнат изцяло на Варненска и Великопреславска митрополия, и много скоро след това, през 2004 г., там е създаден Духовно-просветния център, който реално „продължава традициите на първото огнище на българския дух в града“ [Аврамов, Б., Манолов, Г. 2021, с. 9].

Този храм, с всичките му възможности, като допълнителни помещения, зали и двор, по думите на о. Василий: „приютив днес енорийския ентусиазъм за просветна дейност“ [о. В. Шаган в: Спасова Илиева, Вл. Архив. мат. 2024]. Неслучайно на своята *web* страница, Духовно-просветния център „Св. Архангел Михаил“ се самодефинира така: *пространство за осмисляне на православната вяра чрез разнообразни дейности, място в центъра на Варна за срещи и общуване, място за търсещи и неравнодушни, място за отговорни родители, място, където човекът е на фокус, и където се работи с паметта за миналото и откриване адекватни начини за съхранението ѝ*¹²⁴.

По този начин, някогашното средище на Българското възрождане във Варна продължава да привлича хора от различни възрасти и гости на града, с изключително новаторските си инициативи, които са изцяло под ръководството на председателя на морския храм о. Василий Шаган.

По инициатива на Духовно-просветния център през 2015 г. в т. нар. от тях Царски манастир, намиращ се в местността Караач край Варна, който те определят като един от центровете на Златния век – преводаческо средище, поради намерените там печати към писма от цар Борис, цар Петър и цар Симеон, адресирани до манастира, в чест на 1150-годишнината от Покръстването на България е издигнат 8-метров дървен кръст. Тази инициатива изразява стремежа на Духовно-просветния център да популяризира град Варна, като град на българската християнска писменност, още повече, че според инициаторите Варна е наследница на Плисско-Преславската книжовност от Първото българско царство.

1.2.4. Будителска активност и сътрудничество със събратята от Южна Бесарабия

Въпреки недотам оптимистичните виждания на отец Василий Шаган относно актуалната ситуация в българските колонии в Молдова и въпреки факта, че той не остава в родното си място, а се завръща и се установява за постоянно в България¹²⁵, където развива мащабна мисионерска, новаторска, пастирска и книжовна дейност, неговата будителска активност и сътрудничество със сънародниците ни в Бесарабия, не престават. Заедно със събратя духовници

събития се корени зародишът на черковно-националното и културно дело на българщината във Варна. Службата на родния църковнославянски език е изразявала стремежа, идеала на българите да имат своя, родна, независима Църква, която единствено можеше да ги обособи като отделна нация и да им даде правото на самостоятелна, юридическа единица пред турската правителствена власт. Образуването на българска община е станало израз на оная стабилна организация на народна сила и дух, посредством която единствено можеше да се направляват народните тежнения за извоюване на права и свободи. Откриването на българското училище – това е изразът на народното съзнание и съвест, в който бе заложен в народната душа мощния стремеж към просвета и култура въобще“ [Първата българска църква „Св. Архангел Михаил“ 1915; <https://arhangel.bg/bg/aboutus.html>].

¹²⁴ [Вж. „За нас“ В – Архангела].

¹²⁵ Вж. бел. 98.

от Молдова и Украйна и групи от енорията и Духовния център той организира общи поклоннически пътувания до Света гора, води български поклонници в Бесарабия, по негова инициатива някои празници се отбелязват заедно с тамошните събратя, взаимно си подаряват свети икони – за духовна и отеческа връзка навек, всичко това е с цел съхраняване и заздравяване на връзките между православните енории в България и Молдова.

В този контекст през 2016 г., на третия ден след Великден, в т. нар. морски храм на гр. Варна, енорията на о. Василий се събира заедно с група българи от гр. Тараклия¹²⁶, за да отпразнуват реализацията на идеята, която се заражда при общуване със свещениците от Молдова, през януари 2016 г. при едно от завръщанията му в родния град, а именно – да им се подари една светиня от България, която да ги свързва духовно¹²⁷. По молба на тараклийските българи, и с голямото желание на двамата отци от България е поръчано изографисване на копие на чудотворната икона от манастира „Зограф“ на Света гора. Въпреки технологичните обстоятелства, които възпрепятстват скоростната реализация на проекта, тараклийци решават да я занесат на Атон, за да бъде осветена и приложена към оригинала в манастира „Зограф“¹²⁸. В същия ден тръгват обратно за България, минават през Рилския манастир, където иконата отново се осветява на мощите на светеца. Специалните делегати¹²⁹ пристигат след полунощ в морския храм на гр. Варна, и веднага се включват в празничната службата: „много ведри, заради общото събратско преживяване“ Вж.: [Икона на св. Георги за празника- 2016; Молебен пред иконата на св. Георги 2016]. След извършения от о. Василий Шаган молебен за здраве пред иконата, група от варненски енорияши я отнася в братския молдовски град, където тя е посрещната с литийно шествие, занесена е в храма, а на следващият ден – Гергьовден – официално е предадена на Кишиневския и на цяла Молдова митрополит заедно с участието на епископа на Южна Молдова [пак там].

В Бесарабска Молдова във всяко българско село „има жив храм и жива енория“, много добре организирани около Божия храм, което ги прави „още по-силни и по-ревностни“ – ясен показател според Шаган, че *ние можем да оставаме истински, въпреки голямата асимилация, на която бяха и са подложени там нашите братя. Те пазят онзи български дух, който ги прави горди* [пак там].

Бесарабския семинарист и по-късно презвитер Василий е не само будител на родна земя, но заедно с това и преносител на духовност, вяра, език и традиции отвъд пределите ѝ. Като изявен радетел за съхраняване и „изчистване“ на езика ни от русизми той се опитва да прокара

¹²⁶ Водена е от о. Александър Дериволков, българин от гр. Тараклия, свещеник в тамошния храм, и възпитаник на Софийската духовна семинария, и от о. Василий Селемет, свещеник в храма в гр. Каварна, гагаузин от Бесарабия и семинаристски възпитаник, съученик на о. Василий Шаган, с когото заедно служат в Молдова и впоследствие се завръщат в България.

¹²⁷ През януари 2016 г. отец Василий се завръща в родния си град по повод погребението на дядо си Ф. Ив. Бакарджи (председател на църковния съвет тогава), посещава храма и участва във възкресната литургия, в края на която обещава на тараклийци да дари от името на енорияшите от храма във Варна копие на чудотворната икона на св. Георги Победоносец от Зограф по повод предстоящия храмов празник на тараклийския храм [Танов, Г. 2017, с. 70].

¹²⁸ Тъй като е необходимо определено технологично време за съхнене на иконата: *по чуден начин, само за три седмици, иконата е изографисана от иконописец Петранка Аврамова, въпреки че технологията изисква време за съхнене и т.н., но по молитвите на много хора и по ходатайството на св. Георги, на когото се молахме, казва отецът, иконата не само се изографиса, но и благополучно я закараха и осветиха на Атон*. Вж.: [Икона на св. Георги за празника – 2016; Молебен пред иконата на св. Георги 2016].

¹²⁹ Участниците в делегацията от Тараклия са о. Александър Дериволков, бившият кмет, предприемач и постоянен спонсор на храма – Василий Гайдаржи, предприемачът Виталий Цвятков и фотографът Сергей Кайряк. На 1 май групата се отправя за гр. Каварна, където иконата е опакована, след което поема с нея към Света гора в българския манастир Зограф. Там тя е приложена към три чудотворни зографски икони – „за благословение и чудотворна сила“. Осветена е лично от игумена схиархимандрит Амвросий [Танов, Г. 2017, с. 70].

мост между нашите българи и братята българи в Молдова, с идеята: *ние още веднъж да придобием съзнанието, че трябва да помним, че там има хора, които уважават и поддържат българщината и вярата си, което според свещеника, е най-важното [пак там]*.

2. Вместо заключение

Обучението в българските духовни средни и висши учебни заведения – предпоставка за приобщаването на нашите сънародници от чужбина

За да обобща резултатите от това историко-антроположко изследване, ще завърша с още един съвременен „бесарабски будител“ – изключителен пример за положителната роля на българските духовни училища в приобщаването на нашите сънародници от чужбина. Става дума за споменатия по-горе Олег Каменшчик от с. Кайраклия (Молдова)¹³⁰, който след „приключението, наречено семинария“ – както сам определя времето на своето пребиваване и обучение там [Личен архив 2023, интервю с Олег Каменшчик], без да отстъпва от богословието, поема по съвсем различен път в своята професионална реализация – още едно доказателство за широкия хоризонт на знания, респективно възможностите за интеграция, които семинарското образование в България може да предостави на нашите сънародници от Молдова и Украйна¹³¹.

Пристигал преди 16 години в България с цел да се обучава в непознатата за него тогава, духовна образователна институция, днес той е реализиран софтуерен разработчик, много добър специалист, с богат опит в инженеринг и хардуер, експерименталната физика, основател и управител на БРЕЙН ХЪБ ООД, идеен разработчик на експерименталната база. Въпреки отличните си успехи в средното духовно училище, хоровото дирижиране в семинарията и църковното пеене, след завършване на специализаното си средно си образование Олег Каменшчик не продължава развитието си в същата сфера, но последвалите постижения, които жъне в областта на науката, заслужават искрени адмирации. С изключително търпение и упоритост изучава математическите науки в Софийския университет, съвсем непозната преди това за него материя, работи като стажант в Института по физика на твърдото тяло към БАН, разработва симулационен софтуер, създава компания, в която разработва гривна за превод на езика на глухите, занимава се с прототипиране, създава проекти свързани с роботиката, математиката и програмирането, създава индустриални машини, паралелно става част от фондация с образователна цел, наречена „Университет за деца“, разработва система за камери за хирурзи в Нидерландия, машина за изработка на тапети от XIX век, а в момента пише софтуер за спортен картинг¹³². Той е един от създавателите и сътрудник на известните богословски списания у нас: *Светодавец* и *Добролюбие*. В научната област, в която работи, се превръща в своеобразен „цивилен“ мисионер, успявайки да събуди особен интерес у своите колеги (математици от БАН например), към християнството, относно мисията и ролята на православния свещеник, разкривайки пред тях „другата страна на това служение“, което дотогава им е „напълно непонятно, слабо познато, или обременено от предразсъдъци“ [Личен архив 2023, интервю с Олег Каменшчик]. Използвайки прерогативите на науката с помощта на философски концепции, Каменшчик съпоставя „техния логос и мотос“ със „собствените си логос и мотос“, които са от

¹³⁰ Вж бел. 108.

¹³¹ – Тъй като тук се изучава не само православие, но и всички религиозни деноминации, всички религии, разяснява се идеологията на будизма, исляма и т. н., и когато човек се докосне до това в малко по-късна възраст, когато вече може да рефлектира върху света, съответно и самата вяра е малко по-различна, добива малко по-друга форма [Лич. арх. 2023, интервю с Олег Каменшчик].

¹³² – Аз получих много яка школа в БАН. Ходих в командировки, бях в Испания, Германия, на научни конференции, докосвах се до мегаумни хора, разговарях с тях. Това ми даде такава база, че аз да нямам нужда да бъда на трудов договор. За да разбрате, – до ден днешен не съм работил нито веднъж на трудов договор. Нито веднъж не съм писал „CV“.... Нямам просто нужда от това, защото аз имам проекти, и ги показвам. Чисто и просто. [Лич. арх. 2023, интервю с Олег Каменшчик].

чисто екзистенциално естество [**пак там**], без да противопоставя вяра и наука, тъй като според него „те не са противопоставени“, „не са едно и също“ и „не бива да бъдат сравнявани“.

Разбира се, Семинарията е училище, което задължително променя живота на младежите, не само заради спецификата на предметите, върху които се акцентира¹³³, но и поради строгия режим, реда и дисциплината относно разпределеността на времето, особен възпитателен фактор, изграждащ самостоятелност и организираност в личното и общественото пространство на подрастващите семинаристи. Специфичната среда дава възможност за равен старт на всички ученици, както и за изграждането на чувството за общност, тъй като фактически всички живеят, учат и участват в църковните последования в едно определено пространство – в самото училище, прекарвайки повече време с преподаватели или възпитатели, отколкото техните връстници от други училища. Някои от тези преподаватели често влизат в ролята на „сурогатни родители“ [**Лич. арх.** 2023, интервю с **Олег Каменшчик**], бих казала „будители“, в помощ на четиринадесетгодишните тийнейджъри, получаващи по този начин подкрепа не само в своето интелектуално развитие, но и относно житейски и битови казуси¹³⁴. Не на последно място стои и високото образователно ниво и широката култура, с която са известни повечето от тези „учители–ерудити“¹³⁵, които „раждат“ понякога, „нови будители“¹³⁶, както бе проследено и в първата част на това изследване.

Трябва да се отбележи обаче, че днес съществен фактор за вземане на съдбоносното решение от страна на бесарабските ни сънародници да постъпят в духовна семинария в непознатата страна, била тя и прародина, освен доброто образование и „възможността да се разрази и да се продължи любовта към България“ [**Лич. арх.** 2023, интервю със **Слави Спасов**], е пълният пансион, който семинарията предлага, и социалната равнопоставеност между учениците. Въпреки всичко разгледаните по-горе случаи са съществен пример за приноса на обучението

¹³³ – *Макар и не всички деца да са били въцърковени в Молдова, тук те научаваха основните истини за вярата, за светостта, за светата Литургия, за Господ Исус Христос* [**Личен архив** 2023, интервю със **Слави Спасов**]. Същото може да се отнесе и към случая с о. Дмитрий от Украйна, който въпреки „запознатостта и закърмеността си с вярата“ (така или иначе, ние си знаем, ние сме закърмени, ние си ходим в църквата редовно [вж **Д. Терзи** в: **Спасова Илиева, Вл.** Архив. мат. 2024]), изтъква и важността и ролята на обучението във Богословския факултет на ВТУ (където завършва задочно), което, както сам заявява, „изчиства и изяснява много неясноти и погрешни представи“, които е имал до този момент: *Много добра школа – много от нещата, които съм ги мислил, се оказа, че реално съм се заблуждавал, там се изясниха. И се направи корекция за правилността. Това е много важно! Може и да знаеш много, и след това нищо да не помниш, а може да знаеш едно, но да е...!* [**Ол. К. пак там**].

¹³⁴ – *Хубавото е, че ти постоянно получаваши някакъв дебат, или молиш за съвет, който е максимално житейски или битов, например, като момче към мъж* [**Ол. К. пак там**].

¹³⁵ – *Хубавото е, че ние винаги имаме тези хора до нас, хора, които са супер интелигентни, супер начетени! Трудно би могъл някой да преподава например омилетика, ако той няма широки познания по културна философия например. Няма как това да се случи! ... Тоест в такъв аспект ние сме били една идея по-близо до учителите си, отколкото един ученик в обикновено училище. Тоест ние с тях сме общували повече като с приятели, защото те буквално са ни наблюдавали как от четиринадесет годишни момчета се превръщаме в двадесетгодишни мъже. Разбира се, те са били доста строги към нас. Нужна е дисциплина* [**Ол. К. пак там**].

¹³⁶ Пример за такъв преподавател от „приятелско-родителски“ тип и заедно с това ерудит, семинаристът **Олег Каменшчик** посочва днешния си изповедник свещеноиконом **Божидар Маринов**, бивш секретар и ефимерий на Семинарията (от 1997 г. до 2007 г.), преподавател по литургика, катехизис, богослужение, св. Писание на Новия Завет и църковно деловодство, който днес служи в храм „Въздживение на Св. Кръст Господен“ в гр. София. Години след завършването на Семинарията изградилата се връзка между ученика – „син“ и учителя – „родителю-приятел“ не е прекъсната. **Олег Каменшчик** определя учителя и днешен изповедник като *човекът библиотека, безумно интересен, възможно най-четящият, насочвал го към стойностни книги, музика и изкуство. „Това е един вид изпитание, което задължава“; „представете си сега, че имате такъв родител – супер начетен, познава изкуството и може да Ви насочи във всичко!* [**пак там**].

в семинарията като предпоставка за разрастване на „будителския плам“ у бесарабските младежи, пристигнали с надежди за перспектива в прародината.

В заключение бихме могли да кажем, че семинарското обучение в никакъв случай не отрича постиженията на науката, не е едностранно, нито ограничено, а по-скоро е всеобхватно и както бе проследено в първата част на това изследване, голяма част от нашите значими възрожденски будители са именно свещеници и възпитаници на духовните семинарии и като цяло изиграват важна роля в културното развитие, просвещението и морално-нравственото възпитание на българските преселници в Бесарабия през XIX–XX в. [Думиника, И. 2023, с. 367].

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Архивни източници / извори / Sources

Григоровичев паримейник – Григоровичев паримейник от XII–XIII век, РГБ Григ. № 2. (Руска държавна библиотека, сбирка: Виктор И. Григорович, ф. 87, сигн.: № 2. Пред. сбирка: Музейное собрание, ф. 178. Пред. сигн.: № 1685 [Grigorovichev parimeynik ot XII–XIII vek, RGB Grig. № 2. Ruska darzhavna biblioteka, sbirka: Viktor I. Grigorovich, f. 87, sign.: №2. Pred. sbirka: Muzeyno sobranie, f. 178. Pred. Sign. № 1685].

Из архивното наследство на Иван Дуйчев. Заветът 2000 – Заветът на св. Иван Рилски. Съст., предг. и ред. В. Велинова. София, 2000. (превод на Иван Дуйчев) [Zavetat na sv. Ivan Rilski. Sast., predg. i red. V. Velinova. Sofia, 2000. (prevod na Ivan Duychev)].

КЕВ № 15, 1910 – Религиозно-нравственные беседы и чтения с прихожанами. 1910 – КЕВ, № 15 [Religiozno-nravstvennaye beseday i chtenia s prihazhanami. 1910. – КЕВ № 15].

Личен архив. 2023 – Личен архив. Съдържа антропологически материали, реализирани от авторката по проект „Диаспората в движение: културни, социално-икономически и реемиграционни взаимодействия и нагласи у българите в Бесарабия с България в периода на XIX – началото на XXI век“ ФНИ-№ КП-06-Н70/6 от 13.12.2022 г., които предстои да бъдат обработени и заведени в архива на ИЕФЕМ-БАН.

НАРМ. Ф. 1862 – „Управления просвещения и култов Бессарабии и подчиненные ему учреждения 1817–1944“ [NARM. F. 1862- Upravlenia prosveshthenia y kultov Bessarabi y podchinenie emu uchrezhdenia 1817–1944].

Павел, еп. Киш. и Хот. 1874 – Павел, епископ Кишиневский и Хотинский. Духовенство Кишиневской епархии. – В: Кишиневские и епархиальные ведомости. Кишинев: № 8, 1874 [Pavel, episkop Kishinevskiy Hotinskiy. Duhovenstvo Kishinevskay eparhii. – V: Kishinevskie y eparhialnaye vedomosti. Kishinev: № 8, 1874].

Речник. 2012 – Речник на книжовния български език на народна основа от XVII век (върху текст на Тихонравовия дамаскин). София: Валентин Траянов, 2012 [Rechnik na knizhovnia balgarski ezik na narodna osnova ot XVII vek (varhu tekst na Tihonravovia damaskin). Sofia: Valentin Tryanov, 2012].

Спасова Илиева, Вл. Архив. мат. 2024 – Владислава Спасова Илиева. Бесарабски българи учили в български духовни учебни заведения, понастоящем свещеници в гр. Разград и гр. Варна. – В: Народописен архив към ИЕФЕМ-БАН, № 1304 – III, 2024 [Vladislava Spasova Ilieva. Besarabski balgari uchili v balgarski duhovni учебни заведения, ponastoiashthem sveshtenitsi v gr. Razgrad y gr. Varna. – V: Narodopisen arhiv kam IEFEM–BAN, № 1304 – III, 2024].

Публикации / Publications

Аврамов, Б., Манолов, Г. 2021– Борислав Аврамов, Георги Манолов. Духовно-просветен център „св. Архангел Михаил“. Варна: Фонд. „Човек на Фокус“, 2021 [Borislav Avramov, Georgi Manolov. Duhovno-prosvéten tsentar „sv. Arhangel Mihail“. Varna: Fond. “Chovek na Fokus, 2021”].

Алтернатива. 2016 – Алтернатива, ред. Я. Георгиев. изд. на Варненска и Великопреславска Св. Митрополия. Варна: Аквапринт, бр. 197/2016 [Alternativa, red. Y. Georgiev. izd. na Varnenska i Velikopreslavska Sv. Mitropolia. Varna: Akvaprint, br.197/2016].

Арnaudов, М. 1947 – Михаил Арnaudов. Софроний Врачански 1739–1813. София: Синодално книгоиздателство, 1947 [Mihail Arnaudov. Sofroniy Vrachanski 1739–1813. Sofia: Sinodalno knigoizdatelstvo, 1947].

Балев, И., Дуков, М. 2018 – Иван Балев, Марин Дуков. Чушмелий: история и култура. Одеса, 2018 [Ivan Balev, Marin Dukov. Chushmeliy. Historia y cultura. Odesa, 2018].

Барболова, З. 1999 – Зоя Барболова. Българският говор в с. Червоноармейское (Кубей), Болградски район, Одеска област, Украйна. – В: Българските говори в Украйна. 2. Одеса: Астропринт, 1999 [Zoya Barbolova. Balgarskiyat govor v s. Chervonoarmeyskoe (Kubey), Bolgradski rayon, Odeska oblast, Ukrayna. – V: Balgarskite govori v Ukrayna. 2. Odesa: Astroprint, 1999].

Белова, Е. В. 2004 – Елена В. Белова. Миграционна политика на юге Российской империи и переселение болгар в Новороссийский край и Бессарабию (1751–1871гг.) Москва: РГОТУПС [Elena V. Belova. Migratsionnaya politika na yuge Rosiyskay imperii y pereselenie bolgar v Novorosiskiy kray y Besarabiyu (1751–1871gg.). Moskva: RGOTUPS].

Варзопов, Г. 1893 – Георги Варзопов. Слово в день Пасхи. – КЕВ, 1893, № 7, Кишинев, 232–234 [Georgi Varzopov. Slovo v den Pashi. – KEV, 1893, № 7, Kishinev, 232–234].

Варзопов, Ф. 1877 – Ф. Варзопов. Кукеры-обряд во время масленицы у болгар. – КЕВ, 1877, № 9, Кишинев, 386–391, [F. Varzopov. Kukeray-obriad vo vremia maslenitzay u bolgar. – KEV, 1977, № 9, Kishinev, 386–391].

Варлаам Левкийски еп. 1928 – Левкийски епископ Варлаам. Св. Иванъ, Велики рилски чудотворец и неговия манастир. София: Печатница „Белъ Кръсть“, 1928 [Levkiyski episkop Varlaam. Sv. Ivan, Veliki rilski chudotvoretz i negovia monastir. Sofia: Pechatnica Bel Krast, 1928].

Вътов, В. 2001 – Върбан Вътов. Езикът на Софроний Врачански. Велико Търново: Фабер, 2001 [Varban Vatov. Ezikat na Sofroniy Vrachanski. Veliko Tarnovo: Faber, 2001].

Грек, И. Ф. 1993 – Иван Ф. Грек. Школа в болгарских и гагаузских поселениях юга Росийской империи в перво половине XIX века. Кишинев: Штиинца, 1993 [Ivan F. Grek. Shkola v balgarskih y gagauzkih poseleniyah yuga Rosiyskoy imperii v pervo polovine XIX veka. Kishinev: Shtiintza, 1993].

Грек, И. Ф. 2006 – Иван Ф. Грек. Гюлян–Дюльмян–Яровое: (Очерки истории болгарского село в Бессарабии). Кишинев: 2006 [Ivan F. Grek. Gyulian–Dyulmian–Yarovaе: (Ocherki istorii balgarskovo selo v Besarabii). Kishinev, 2006].

Грек, И., Червенков, Н. 1993 – Иван Грек, Никола Червенков. Българите от Украйна и Молдова. Минало и настояще. София: Христо Ботев, 1993 [Ivan Grek, Nikolay Chervenkov. 1993. Balgarite ot Ukraina y Moldova. Minalo y nastoiashite. Sofia: Hristo Botev, 1993].

Демина, Е. И. 1968, 1971, 1985 – Евгения И. Демина. Тихонравовский дамаскин. Болгарский памятник XVII века. Часть I, II, III. София: БАН, 1968, 1971, 1985 [Evgenia I. Demina. Tihonravovskiy damaskin. Bolgarskiy pamiatnik XVII veka. Chast I, II, III. Sofia: BAN, 1968, 1971, 1985].

Державин, Н. С. 1914 – Николай Севастьянович Державин. Болгарскія колоніи в Россіи. (Таврическая, Херсонская и Бессарабская губернии) Материалы по славянской этнографии. София: Държавна печатница, 1914 [Nikolay Sevastiyanovich Derzhavin. Bolgarskiya kolonii v Rosii. (Tavricheskaya, Hersonskaya i Besarabskaya gubernii. Materialay po slavianskoy etnografii. Sofia: Darzharna pechatnitza, 1914].

Димитров, М., Косев, Д., Динеков, П. 1957 – Михаил Димитров, Димитър К. Косев, Петър Динеков. Архив на Г. С. Раковски. Том 2. Писма до Раковски (1841–1860). София, 1957 [Mihail Dimitrov, Dimitar K. Kosev, Petar Dinekov. Arhiv na G. S. Rakovski. Tom 2. Pisma do Rakovski 1841–1860. Sofia, 1957].

Дойнов, С. 1978 – Стефан Дойнов. Политическа дейност на българското духовенство по време на руско-турската война от първата половина на XIX в. – Известия на Българската патриаршия и Църковно-историческия и архивен институт. Т. 1. София, 1978, 130–157 [Stefan Doynov. Politicheska deynost na balgarskoto duhovenstvo po vreme na rusko-turskata voyna ot parvata polovina na XIX v. – Izvestia na Balgarskata patriarshia y Tsarkovno-istoricheskia y arhiven institut. T. 1. Sofia, 1978, 130–157].

Думиника, И. 2019 – Иван Думиника. Комрат и Болград в спомените на един бесарабски свещеник. – В: България и българите в ново и най-ново време. Сборник с научни изследвания в чест на 70-годишнината на проф. д. и.н. Калчо Калчев. Велико Търново, 2019 [Ivan Duminika. Komrat i Bolgrad v spomenite na edin besarabski sveshtenik. – V: Balgaria i balgarite v novo i nay-novo vreme. Sbornik s nauchni izsledvania v chest na 70-godishninata na prof. d.i. n. Kalcho Kalchev. Veliko Tarnovo, 2019].

Думиника, И. 2023 – Иван Думиника. Църковният живот на българите в Бесарабия (1812–1918). Кишинев: Лексон-Прим. [Ivan Duminika. Tsarkovniat zhivot na balgarite v Besarabia. Kishinev: Lexon-Prim, 2023].

Жизнеописание Натанаила 1909 – Жизнеописание митрополита Охридско-Пловдивскаго Натанаила (автобиографични бележки). – В: Сборникъ за народни умотворения, наука и книжнина. Дялъ историко-филологиченъ. Кн. VII (XXV). София: Държавна печатница, 1909 [Zhizneopisanie mitropolita Ohridsko-Plovdivskago Natanaila (avtobiografichni belezhki). – V: Sbornik za narodni umotvorenia, nauka y knizhnina. Dial istoriko-filologichena. Kn. VII (XXV). Sofia: Darzhavna pechatnitsa, 1909].

Жития на светите 1991 – Жития на светите. Под редакцията на Левкийски епископ Партений и д-р Атанасий Бончев. София: Синодално издателство, 1991 [Zhitiya na svetiite. Pod redaktsiyata na Levkiyski episkop Parteniy i d-r Atanasiy Bonchev. Sofia: Sinodalno izdatelstvo, 1991].

Иванов, Й. 1917 – Йордан Иванов. Св. Иванъ Рилски и неговиятъ манастиръ. София: БАН, Царска придворна печатница [Yordan Ivanov. Sv Ivan Rilski y negoviyat manastir. Sofia: BAN, Tsarska pridvorna pechatnitsa, 1917].

Казанакли, М. 1864 – Михаил Казанакли. До Съветника. – В: Съветник. Цариград, 24 февруари, 1864 [Mihail Kazanakli. Do Savetnika. –V: Savetnik. Tsarigrad, 24 fevruari, 1864].

Караиванов, Н. 2014 – Никола Караиванов. Отец Михаил Казанакли-бесарабски български духовник, учител, книжовник и общественик. – В: Бесарабските българи: история, култура и език. Кишинев: Институт за културно наследство към Академия на науките на Молдова. Научно дружество на българистите в Република Молдова, 2014, 161–166 [Nikola Karaivanov. Otets Mihail Kazanakli- besarabski balgarin duhovnik, uchitel, knizhovnik y obshtestvenik. V: Besarabskite balgari: historia, cultura y ezik. Kishinev: Institut za kulturno nasledstvo kam Akademia na naukite na Moldova. Nauchno druzhestvo na balgaristite v Republika Moldova, 2014, 161–166].

Киранов, С. 2005 – Стефан Михайлович Киранов. Рассказ бессарабского священника о страданиях под турецким игом православных болгар, бежавших из Турции в Россию в 1880 году и поселившихся в Бессарабии. – В: Православные храмы в болгарских и гагаузских селениях юга Украины и Молдовы. Выпуск I. Болград, 2005 [Stefan Mihaylovich Kiranov. Raskaz besarabskogo sviashenika o stradaniyah pod turetzkim igom pravoslavnyah bolgar, bezhavshih iz Turtsii v Rasiyu v 1880 godu i poselivshiysia v Besarabii. – V: Pravoslavnyaye hramay v bolgarskih i gagauzkikh seleniyah yuga Ukrainay i Moldovay. Vaypusk I. Bolgrad, 2005].

Ковачев, Д. 1911– Архим. Доситей Ковачев. Описание на светите мощи и други скъпоценни старини, намиращи се в Българския Рилски манастир. Пловдив [Arhim. Dositey Kovachev. Opisanie na svetite moshti i drugi skapocenni starini, namirashti se v Balgarskiya Rilski manastir. Plovdiv].

Колесник, В. О. 2008 – Валентина О. Колесник. Българските говори в Украйна. Том IV. Говорът на българите в с. Криничне (Чушмелий) Бесарабия. Речник. Одеса: Друк, 2008 [Valentina O. Kolesnik. Balgarskite govori v Ukraina. Tom IV. Govorite na balgarite v s. Krinichne (Chushmeliy) Besarabia. Rechnik. Odesa: Druk, 2008].

Кондов, В. 2005 – Васил Кондов. Кортенските колонии в Бесарабия в светлината на езиковата археология. – В: Ономастика. Език. Велико Търново: Знак'94 [Vasil Kondov. Kortenskiye kolonii v Besarabia v svetlinata na ezikovata arheologia. –V: Onomastika. Ezik. Veliko Tarnovo: Znak'94, 2005].

Кондов, В. 2019 – Васил Кондов. Езикът на българите на Пусто пладне – в Русия, СССР. – В: Украйна и Молдова. История и съвременно състояние (Класификация, библиография, карти, снимки, текстове). 2. Тараклия, 2019 [Vasil Kondov. Ezikat na balgarite na Pusto pladne- v Rusia, SSSR. – V: Ukrainay i Moldova. Historia i savremenno sastoianie (Klasifikatsia, bibliografia, karti, snimki, tekstove). 2. Taraklia, 2019].

Макрицкий, И. 1908 – Иоанн Макрицкий. Закон Божий и инородцы Бессарабии. – КЕВ № 26, Кишинев, 1908 [Yoann Makritskiy. Zakon Bozhiy y inorodtzay Besarabii. – KEV № 26, Kishinev, 1908].

Миланов, Е. 2016 – Емил Миланов. Да не угасват българските огнища извън България. Кишинев: Cu drag, 2016 [Emil Milanov. Da ne ugaswat balgarskite ognishta izvan Balgaria. Kishinev, 2016].

Назърска, Ж. 2022 – Жоржета Назърска. Религиозно културно наследство и атеизъм в комунистическа България (50-80-те год. на XX в.). София: Акад. Изд. „За буквите-О писменехъ“, 2022 [Zhorzheta Nazarska. Religiozno kulturno nasledstvo y ateizam v komunisticheska Balgaria (50-80-te god. na XX v., 2022].

Ничева, К. 1965 – Кети Анкова Ничева. Езикът на Софрониевият „Неделник“ в историята на българския книжовен език. София: Издателство на БАН, 1965 [Keti Ankova Nicheva. Ezikat na Sofronieviayt Nedelnik v istoriata na balgarskia knizhoven ezik. Sofia: Izdatelstvo na BAN, 1965].

Пандурски, В. И. 1948 – Васил Иванов Пандурски. Делото на българския зограф. Когато един храм е нещо повече от място за молитва (в памет на народните будители). – Духовна Култура. София, ноември–декември 1948, кн. 9 и 10, год. XXVIII, 46–50 [Vasil Ivanov Pandurski. Deloto na balgarskia zograf. Kogato edin hram e neshto poveche ot myasto za molitva (v pamet na narodnite buditeli). – V: Duhovna Kultura. Sofia, 1948, noemvri–dekemvri, kn. 9 y 10, god. XXVIII].

Протич, А. 1930 – Андрей Протич. Зографът и Възраждането на българския народ. – Българска мисъл, кн. VI, VII, VIII, 1930, 479–502 [Andrey Protich, A. Zografat y Vazrazhdaneto na balgarskia narod. –Balgarska misal, kn. VI, VII, VIII, 1930, 479–502].

Пушков, И. 2002 – Игор Пушков. Протоierey Никола Стойков. – В: Български хоризонти. Кишинев, бр 3, 2002 [Igor Pushkov. Protoierey Nikola Stoykov. – V: Bargarski horizonti. Kishinev. br.3, 2002].

Първата българска църква „Св. Архангел Михаил“ 1915 – Петдесетгодишнина на първата българска църква „Св. Архангел Михаил“ в град Варна, 14 февруари 1865–1915 година (очерк). Варна: Варненското черковно настоятелство, 1915 [Petdesetgodishnina na parvata balgarska tsarkva „Sv. Arhangel Mihail“ v grad Varna 14 fevruari 1865–1915 godina (ocherk). Varna: Varnensko cherkovno nastoyatelstvo, 1915].

Радкова, Р. 1981 – Румяна Радкова. Първият печатен превод на Евангелието на български език. – В: Българското Възраждане и Русия. София. 1981, 238–261 [Rumiana Radkova. Parviat pechaten prevod na Evangelieto na balgarski ezik. – V: Balgarskoto Vazrazhdane y Rusia. Sofia. 1981, 238–261].

Радкова, Р. 1986 – Румяна Радкова. Българската интелигенция през Възраждането (XVIII – първата половина на XIX). София: Наука и изкуство, 1986 [Rumiana Radkova. Balgarskata inteligentsia prez Vazrazhdaneto (XVIII – parvata polovina na XIX). Sofia: Nauka y izkustvo, 1986].

Рилец, К. 1946 – Архимандрит Климент Рилец. Мощите на св. Ивана Рилски (сегашното им състояние). – Духовна култура, кн. 5, год. XXVI. София: Синадална печатница, 1946, 26–29 [Arhimandrit Kliment Rilets. Moshtite na sv. Ivana Rilski (segashното im sastoianie). – Duhovna Kultura, kn. 5, god. XXVI. Sofia: Sinodalna pechatnitsa, 1946, 26–29].

Родолубец–Алманах 2004 – „Свети Иван Рилски, – средище на православната духовност. – Родолубец. Алманах, VI. София: „Бул-Корени,“, 2024, 133–139 [Sveti Ivan Rilski-sredishte na pravoslavната duhovnost. – Rodolyubets. Alamanah, VI. Sofia: „Bul-Koreni, 2004, 133–139].

Сионий Арх. 2003 – Архимандрит Сионий. 100 години Софийска духовна семинария. – Църковен вестник, 16, София, 2003 [Arhimandrit Sioniy. 100 godini Sofiyska duhovna seminaria.-Tsarkoven vestnik, 6, Sofia, 2003].

Танов, Г. 2017 – Георги Танов. Востановление Собора Святого Великоученика Георгия Победоносца города Тараклия (Краеведские заметки). Тараклия: Б. и. 120 [Georgi Tanov. Vostanavlenie Sobora Sviatogo Velikomuchenika Georgia Pobedonosetsa goroda Taraklia (Kraevedskie zametki). Taraklia: B. i. 120].

Ташев, С. 2000 – Спас Ташев. Процеси на реемиграция сред българите в Северното Причерноморие (1989–1999). – В: Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали. Том VII. Велико Търново: Университетско издателство „Св. Св. Кирил и Методий,“, 2000, 601–609 [Spas Tashev. Protsesi na reemigratsia sred balgarite v Severното Prichernomorie (1989–1999). – V: Balgarite v Severното Prichernomorie. Izsledvania i material. Tom VII. Veliko Tarnovo: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Sv. Kiril i Metodiy“, 2000].

Тодорова, О. 1987 – Олга Тодорова. Статут и функции на енорийското духовенство в България (XV–XVII в.). – Исторически преглед, 1987, № 10 [Olga Todorova. Statut y funktsii na enoriyskoto duhovenstvo v Balcaria (XV–XVII v.) – Istoricheski pregled, 1987, № 10].

Топалова, Св. Д. 1998 – Светлана Дмитриевна Топалова. Говорът на село Калчево, Болградско, Бесарабия. Речник. – Българските говори в Украйна. Том V. Одеса: Друк, 1998 [Svetlana Dmitrievna Topalova. Govorat na selo Kalchevo, Bolgradsko, Besarabia. Rechnik. - Balgarskite govori v Ukrayna. T. V. Odesa: Druk, 1998].

Ульяновский, В. 2015 – Василий Ильяновский. Биографический словарь выпускников Киевской духовной академии. 1819–1920-е гг. Т. 2. Киев: К–П, 2015 [Vasiliy Ulianovskiy. Biograficheskiy slovar vaupusnikov Kievskay duhovnoy akademii 1819–1920-e gg. T. 2. Kiev: K–P, 2015].

Федоров, М. 1876 – Михаил Федоров. Описание церкви и прихода села Задубавки, Аккерманского уезда. – В: Кишиневские епархиальные ведомости. Кишинев: № 21, 789–794; № 22, 859–865 [Mihail

Fedorov. Opisane tserkvi u prihoda sela Zadunaevki, Akkeranskovo uезда. – V: Kishinevskie eparhialnye vedamasti. Kishinev, 1876, № 21, 789–794; № 22, 859–865].

Флоринский, Н., В. Шинкаръ. 2009 – Протоиерей Николай Флоринский и протоиерей Виталий Шинкаръ. Свято-Георгиевская Церковь г. Кишинева, 1819–2009. Кишинев: Arc, 2009 [Protoyerey Nikolay Florinskiy u protoyerey Vitaly Shinkar. Sviato Georgievskaya Tserkov g. Kishineva, 1819–2009. Kishinev: Ark, 2009].

Хаджийска, Б., Мичева, В., Апостолов, Д., Симеонова, С. 2018 – Борислава Хаджийска, Ваня Минчева, Димитър Апостолов, Симона Симеонова. Тихонравовият дамаскин и историята на българската книжнина и език. – Български език и литература 2. София: „Аз-буки“, 2018, 248–265 – <<https://ibl.bas.bg/wp-content/uploads/2017/11/>> достъпен: септември 2024 [Borislava Hadzhiyska, Vanya Micheva, Dimitar Apostolov, Simona Simeonova. Tihonravoviyat damaskin i istoriyata na balgarskata knizhnina i ezik. – V: Balgarski ezik u literatura 2. Sofia: „Az-buki“, 2018 – < <https://ibl.bas.bg/wp-content/uploads/2017/11/>> dostapen septemvri 2024].

Хаджиниколова, Е. 2003 – Елена Хаджиниколова. Кишиневската българска емиграция през 70-те години на XIX в. – В: Българската емиграция през Възраждането. Сливен, 2023, 190–194 [Elena Hadzhinikolova. Kishinevskata balgarska emigratsia prez 70-te godini na XIX v. – V: Balgarskata emigratsia prez Vazrahdaneto. Sliven, 2023, 190–193].

Челак, Е. 1999 – Екатерина Челак. Училищното дело и културно-просветния живот на българските преселници в Бесарабия (1856–1878). София: ЛИК [Ekaterina Chelak. Uchilishtnoto delo u kulturno –prosvetnia zhiivot na balgarskite preselnitsi v Besarabia (1856–1878). Sofia: LIK, 1999].

Челак, Е. 2013 – Екатерина Челак. Църквата „Света Параскева“ в село Твърдица (Република Молдова): основание и дейност. – В: България Метрополия и диаспора. Сборник по случай 65-годишнината на д.и.н. Николай Червенков. Кишинев, 2013, 145–148 [Ekaterina Chelak. Charkvata „Sveta Paraskeva“ v selo Tvarditsa (Republika Moldova) osnovanie i deynost. – V: Balgaria Metropolia i diáspora. Sbornik po sluchay 65-godishninata na d. i. n. Nikolay Chervenkov. Kishinev, 2013, 145–148].

Червенков, Н. 2013 – Николай Червенков. История Петро-Павловской церкви села Чийшия (Городное). Кишинев: S. Ş. B. [Nikolay Chervenkov. Istoria Petro-Pavlovskoy tserkvi sela Chiysia (Garodnoe). Kishinev: S. Ş. B., 2013].

Червенков, Н., Думника, И. 2013 – Николай Червенков, Иван Думника. Тараклии-200 лет. Том I (1813–1940). Кишинев: S. S. B. [Nikolay Chervenkov, Ivan Duminika. Taraklii-200 let. Tom I (1813–1940). Kishinev: S. S. B., 2013].

Янева, М. 2001 – Мария Янева и колектив. Бесарабските българи в Молдова. Опит за портрет. София: Аксес, 2001 [Maria Yaneva i kolektiv. Besarabskite balgari v Moldova. Opit za avtoportret. Sofia: Akses, 2001].

Duminika, I. 2015 – Ivan Duminika. Vasili Manailov, un cărturar bulgar din colonia Chirsovo, judeţul Bender. – In: Probleme actuale ale arheologiei, etnologiei şi studiului artelor. VII-a. Chişinău, 2015.

Интернет базирани източници/ Internet sources

Ангелов, С. 2008 – Светослав Ангелов. Отец Василий Шаган: Нашата жажда и дело е споделянето на Христос. – В: Православие. БГ, 2008 <<https://www.pravoslavie.bg/Интервю/отец-василий-шаган-нашата-жажда-и-дело/>>, достъпен: септември 2023 [Svetoslav Angelov. Otets Vasiliy Shagan: Nashata zhahzda u delo e spodelianeto na Hristos. – V: Pravoslavie. BG, 2008].

Архангела – Духовно-просветен център „Св. Архангел Михаил“. гр. Варна. <https://arhangel.bg/bg/aboutus.html>, достъпен: септември, 2025 [Duhovno-prosvetel tsentar Sveti Arhangel Mihail. Gr. Varna].

Божествена литургия – Божествена литургия от Св. Йоан Богослов. Православното богослужение <https://www.pravoslavieto.com/bogosluzhenie/liturgy/1.htm>, достъпен: юли 2024 [Bozhestvena liturgia ot Sv. Yoan Zlatoust. Pravoslavnoto bogosluzhenie].

Гиргис, Дж. 2020 – Джеймс Гиргис. Истината е живот. Православие. БГ < <https://www.pravoslavie.bg/>>, достъпен: август 2024 [Dzheymys Girgis. Istinata e zhiivot. Pravoslavie. BG.].

Диаспората в движение 2023 – Официален *сайт* на проекта „Диаспората в движение: културни, социално-икономически и реемиграционни взаимодействия и нагласи у българите в Бесарабия с България в периода на XIX – началото на XXI в.“ < <https://diasporaonthemove.wordpress.com/>>, достъпен: септември, 2025 [Oficialen sayt na proekta Diasporata v dvizhenie: kulturni, sotsialno-ikononicheski

i reemigratsionni vzaimodeystvia i naglasi u balgarite v Besarabia s Balgaria v perioda na XIX-nachaloto na XXI v.].

Димитрова, Св. 2020 – Светлана Димитрова. Децата от българските диаспори с възможност за обучение в духовните семинарии в София и Пловдив. Интервю с Архим. Пахомий. – БНР, <<https://bnr.bg/radiobulgaria/post/101242525/decata-ot-balgarskite-diaspori-s-vazmojnost-za-obuchenie-v-duhovnite-seminarii-v-sofia-i-plovdiv>>, достъпен: юни 2023 [Svetlana Dimitrova. Detzata ot balgarskite diaspori s vazmojnost za obuchenie v duhovnite seminarii v Sofia i Plovdiv. Intervyu s Arhim. Pahomiy. BNR, 2023].

Думиника, И. 2020 – Иван Думиника. Отец Георгий (Шарков) – Духовны наставник твардичан <<https://www.tvardita.md/article/otec-georgiy-sharkov-dukhovnyu-nastavnik->>, достъпен: септември 2024 [Ivan Duminika. Otetz Georgiy (Sharkov)-Duhoven nastavnik tvardichanin].

Думиника, И. 2021 – Иван Думиника. Църковният живот на българите в Бесарабия (1812–1918). Автореферат на дисертационен труд за присъждане на научна степен „доктор на науките“. В. Търново: ВУ „Св. Св. Кирил и Методий“, <https://www.academia.edu/45279634/Думиника_Иван_Църковният_живот_на_българите_в_Бесарабия_1812_1918_>, достъпен: юни 2024 [Ivan Duminika. Tsarkovniat zhivot na balgarite v Besarabia. Avtoreferat na disertatsionen trud za prisazhdane na nauchna stepen „doktor na naukite“. V. Tarnovo: VU].

Еленков, К. 2011 – Константин Еленков. 1 ноември-ден на св. Иван Рилски и народните будители. Монт-прес ONLINE, II, 1-2 <<https://www.mont-press.com/index.php?issue=852011>>, достъпен: юли 2025 [Konstantin Elenkov. 1 noemvri-de naMont –pres, II, 1-2].

Енциклопедия ДВЕРИ 2007 – Софийска духовна семинария „Св. Йоан Рилски“. История на Семинария-София, 6. 04. 2007: <https://bg.orthodoxwiki.org/Софийска_духовна_семинария_„Св._Йоан_Рилски_“>, достъпен юни 2023 [Entsiklopediya DVERI. Sofiyska duhovna seminaria „Sv. Yoan Rilski“. Istoria na Seminaria-Sofia, 6. 04. 2007].

Завет на Св. Йоан Рилски 1947 – Българска православна църква. РИЛСКА СВЕТА ОБИТЕЛ – <<https://rilskimanastir.org/bg/sv-ioan-rilski/zavet-na-sv-ioan-rilski/>>, достъпен: август 2024 [Zavét na Sv. Yoan Rilski. 1947 – Balgarska pravoslavna tsarkva. RILSKA SVETA OBITEL].

Икона на св. Георги за празника 2016 – Икона на св. Георги за празника на град Тараклия, 13.05. 2016. Духовно-просветен център „Св. Архангел Михаил“–Варна <<http://arhangel.bg/bg/news/Sv-Georgi-Taraklia.html>> достъпен: юли, 2023 [Ikona na sv. Georgi za praznika na grad Taraklia, 13.05. 2016. Duhovno-prosveten tsentar „Sv. Arhangel Mihail“–Varna].

Колко са чудни делата Ти-филм БНТ 2021 – Колко са чудни делата Ти, Господи! Филм за Духовно-просветния център на БНТ, „Домът на вярата“ <<https://bnt.bg/f/video/o/301/838d24c7bc1cc58b511fd6da0080533e.mp4>>, достъпен: септември 2024 [Kolko sa chudni delata Ti, Gospodi. Film za duhovno –prosvetnia tsentar na BNT, „Domat na viarata“, 2021].

Манева, Р. 2016 – Росана Манева. Денят на св. Иван Рилски става празник на будителите. – Стандарт, 1 ноември 2016 <https://www.standartnews.com/lifestylelyubopitno/denyat_na_sv_ivan_rilski_stava_praznik_na_buditelite-344866.html>, достъпен: юли 2024 [Rosana Maneva. Deniat na sv. Ivan Rilski stava praznik na buditelite- Standart, 1 noemvri 2016].

Митев, Д. 2020 – Димитър Митев. Истории от прехода, еп. 1. Отец Василий Шаган от Варненския морски храм „Св. Николай“, – бесарабски българин, юли 14, 2020 <<https://transitionstories.eu/otec-vasilii/>>, достъпен: февруари, 2024 [Dimitar Mitev. Istории ot prehoda, ep. 1. Otets Vasiliy Shagan ot Varnenskiya morski hram „Sv. Nikolay“–besarabski balgarin, yuli 14, 2020].

Молебен пред иконата на св. Георги 2016 – Молебен пред иконата на св. Георги за Бесарабия, 03.05. 2016. Духовно-просветен център „Св. Архангел Михаил“– Варна <<http://arhangel.bg/bg/news/besarabia16.html>> достъпен: юли, 2023 [Moleben pred ikonata na sv. Georgi za Besarabia, 03.05. 2016. Duhovno-prosveten tsentar „Sv. Arhangel Mihail“–Varna].

Нушев, К. 2024 – Костадин Нушев. Заветът на свети Иван Рилски и ролята на Рилския манастир в духовната традиция на Българската православна църква. Християнство. бг, 2004 <<https://hristianstvo.bg/заветът-на-св-иван-рилски-и-ролята-на-п/>>, достъпен: юли 2023 [Kostadin Nushev. Zavetat na sveti Ivan Rilski i roliata na Rilskia manastir v duhovната traditzia na Balgarskata pravoslavna tsarkva, Hristianstvo. bg, 2004].

Паралингов, Е. 2002 – Емил Паралингов. Енорийски православни братства в Пловдив до 1944 г. В: Двери БГ <<https://synpress-classic.dveri.bg/06-2002/Emil.htm>>, достъпен: ноември 2023 [Emil Paralingov. Enoriyski pravoslavni bratstva v Plovdiv do 1944g. V: Dveri BG].

ПРАВОСЛАВИЕ. БГ. 2006 – Бесарабските българи чакат свещеници и църковна литература. София. 30/10/2006. – В-к Дума: <https://www.pravoslavie.bg/> България/бесарабските-българи-чакат-свещеници/, достъпен :юни, 2023 [PRAVOSLAVIE. BG. 2006. Besarabskite balgari chakat sveshtenici i tsarkovna literature-Sofia. 30/10/ 2006. V-k Duma].

Семинарист 2009 – Семинаристите от випуск 2004–2009 завършиха успешно средното си богословско образование.- *Семинарист*, IX, 2, юни, 2009 <[seminarist-br2-2009.pdf](https://www.seminaria.org/seminarist-br2-2009.pdf) (Sofia-seminaria.org)>, достъпен: януари, 2024 [Seminaristite ot vipusk 2004–2009 zavarshiha uspeshno srednoto si bogoslovsko obrazovanie. -Seiminarist, IX, 2. Yuni, 2009].

Славова, К. 2009 – Красимира Славова. Отец Георги от Молдова служи в Свиленград.-СТАНДАРТ,11, май, 2009 <https://dveri.bg/component/com_content/Itemid,100658/catid,120/id,8881/view,article/> достъпен, септември, 2025 [Krasimira Slavova. Otets Georgi ot Moldova sluzhi v Svilengrad-STANDART, 11 may, 2009].

Съкращения/ List of abbreviations

ИЕФЕМ–БАН – Институт за етнология и фолклористика с Етнографски музей при Българска академия на науките [IEFEM–BAN – Institut za etnologia i folkloristika s Etnografski muzey pri Balgarska akademia na naukite]

ЦДА – Централен Държавен Архив [TSDA – Tsentralen Darzhaven Arhiv]

КЕВ – Кишиневские Епархиальные Ведомости [KEV – Kishinevskie Eparhialynaye Vedomosti]

НАРМ – Национален архив Републики Молдова [Natsionalnay arhiv Respubliki Moldova]

С. Д. С. – Софийска духовна семинария [S. D. S. – Sofiyska duhovna seminaria]